

Житомирський державний університет імені Івана Франка
Соціально-психологічний факультет
Кафедра соціальної та практичної психології

МАТЕРІАЛИ ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ

Обов'язкової освітньої компоненти

Диференційна психологія з практикумом

**для підготовки здобувачів
першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

Галузь знань
Спеціальність
Освітня програма
Факультет

05 «Соціальні та поведінкові науки»
053 Психологія
Психологія
Соціально-психологічний

Укладачі: доктор психологічних наук, доцент
Кириченко Віктор,
доктор психологічних наук, доцент Мазяр Олег

Розглянуто та схвалено
на засіданні кафедри соціальної та практичної
психології
Протокол від «___» _____ 2021 р. № ____

Завідувач кафедри

ПОРТНИЦЬКА Наталія

СТРУКТУРА ЛЕКЦІЙНОГО КУРСУ:

№	Вид заняття	Тема заняття	Стор.
1.	Лекція № 1	Диференційна психологія як наука про психологічні відмінності	3
2.	Лекція № 2	Методи диференційної психології	15
3.	Лекція № 3	Індивідуальність як системно-інтегральний рівень життєдіяльності	17
4.	Лекція № 4	Формальні психічні відмінності індивіда	28
5.	Лекція № 5	Диференціація психічних захворювань	39
6.	Лекція № 6	Проблема темпераменту у диференційній психології	41
7.	Лекція № 7	Змістовні психологічні відмінності особистості	55
8.	Лекція № 8	Особистість у ситуації	70
9.	Лекція № 9	Типологія особистостей	75

Лекція № 1

Тема лекції: Диференційна психологія як наука про психологічні відмінності

План лекції

1. Предмет та завдання диференційної психології
2. Філо- та онтогенетичні аспекти становлення індивідуальності
3. Передумови виокремлення диференціальної психології
4. Психофізична проблема як передумова дослідження індивідуальних відмінностей
5. Методологічні особливості диференціально-психологічних досліджень

Рекомендована література

- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014.
- Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва, 2006.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Новий світ-2000, 2011.

Лекційний матеріал

1. Предмет та завдання диференційної психології

Диференціальний (лат. *differentia*) означає «різний», «неоднаковий за різних умов». Зазвичай поняття «диференціальний» вживають за необхідності виокремлення з цілого його окремої частини, форми або ступеню прояву певної ознаки.

У психологічній науці диференціюють психічні властивості, явища та процеси, які розгортаються у міжіндивідуальній та міжгруповій площині.

Диференціація, індивідуальна своєрідність притаманна живим істотам навіть на допсихічному рівні. Чим вище в еволюційному ряді вони розташовуються, тим вищий рівень диференціації їм притаманний. Вже на фізіологічному рівні диференціація суттєво впливає на індивідуалізацію суб'єкта (наприклад, через діяльність залоз внутрішньої секреції, метаболічні процеси), що, в свою чергу, дарма що непрямо детермінує процеси соціальної адаптації та інтеграції. Диференціальна психологія вивчає характер взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників, які формують індивідуальність людини, специфіку певної групи.

Якщо *загальна психологія* вивчає закономірності психічного розвитку людини, абстрактно-уніфіковану форму особистості (середньостатистичного суб'єкта), то *диференціальна психологія* досліджує **відмінності, які об'єктивно існують у психічному функціонуванні суб'єкта** (окремого індивіда, групи осіб). Остання зосереджена на виокремленні унікального в особистості, власне на фіксації конкретної особистості, якої в межах загальної психології не існує. На відміну від загальної психології диференціальна виходить на дослідження окремого випадку розвитку особистості та групи осіб.

Для диференціальної психології центральним поняттям є «індивідуальність», яке, втім, може стосуватися не лише унікальності конкретної особи, але й специфічних групових ознак: расових, національних, статевих, вікових, професійних тощо. Поняття «індивідуальність» одночасно інтегрує психологічні ознаки, за якими індивід є схожий з іншими індивідами (типологічні відмінності), але й вирізняється з-поміж них (індивідуальні відмінності).

Диференціальна психологія – це галузь науки, яка вивчає психологічні відмінності між окремими індивідами та групами людей, причини їх виникнення і механізми формування індивідуальності. Диференціальна психологія вивчає *психічні варіації*.

На побутовому рівні люди фіксують насамперед якісні відмінності одне одного. Зазвичай виокремлюють характерологічні риси, чесноти, професійні здібності. Проте такий підхід не дозволяє об'єктивно встановити відмінності у вияві певних психічних феноменів. Поготів суб'єктивна варіація в оцінках є надто помітною, щоби претендувати на об'єктивність. Особливі труднощі виникають, коли оцінюються феномени, що не мають помітних якісних відмінностей. Наприклад, при вивченні індивідуального порогу відчуттів, коли необхідною стає спеціальна апаратура, що здатна фіксувати мінімальні відмінності у результатах.

Предметом диференціальної психології є *об'єктивне кількісне дослідження психологічних відмінностей*. *Об'єктивне* – тому що дослідник покладається не на суб'єктивну оцінку психічного феномена, а на результати стандартизованої валідної діагностичної процедури; *кількісне* – тому що кожен психічний феномен можна кількісно поміряти і порівняти з кількісними показниками інших людей чи груп.

Вимогам диференціально-психологічного дослідження відповідають різноманітні тести (наприклад, тести інтелекту, вимірювання пізнавальних процесів), особистісні опитувальники. Вони дозволяють диференціювати людей щодо розвитку інтелекту, окремих пізнавальних процесів, професійно важливих якостей, професійної придатності та відбору, схильності у навчальній діяльності, готовності до спортивних змагань тощо.

Кінцевим результатом диференціально-психологічних досліджень стає розробка *психологічних типологій*, які виокремлюють людей за показниками розвитку психічних станів, психічних процесів, психічних властивостей. Цікаво, що В. Штерн, який 1900 року забезпечив наукову прописку диференціальної психології, виступав проти можливості здійснення типологічного підходу, адже він, на його думку, нівелював саме поняття індивідуальності, унікальності суб'єкта.

Ключовою причиною такого заперечення, що зберігає деякі підстави і сьогодні, є труднощі у проведенні демаркаційної лінії між унікальними та спільними (і груповими) якостями в особистісних характеристиках індивіда. Разом із тим, вважається, що саме *типологічний підхід дозволяє виокремлювати особливе в особистості*. Надто у практичній діяльності стає проблематично враховувати всю сукупність унікальних психологічних характеристик в їхній складній нелінійній, багато-багатозначній взаємодії. Типологічний підхід, дарма що демонструє меншу чутливість до всього багатства суб'єктних нюансів та варіативності особистості, показує закономірність у поведінці, емоційних проявах, інтелектуальній діяльності суб'єктів зі схожими психологічними властивостями, а значить дозволяє здійснювати прогнозування психічної активності індивіда. Відтак типологічний підхід стає ніби містком між загальною та диференціальною психологією.

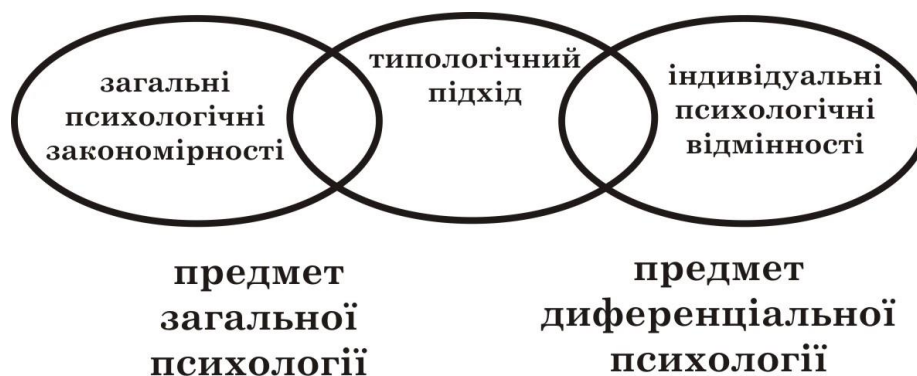

Рис. 1. Взаємозв'язок предмету дослідження загальної та диференціальної психології

Диференціальна психологія ставить перед собою такі завдання:

- виокремити параметри психічного, на основі яких здійснюється порівняння індивідів та соціальних груп (наприклад, за розвитком здібностей, особистісних якостей, стилю реагування у конфліктній ситуації);
- дослідити природу психологічних відмінностей і проаналізувати принципи їхнього формування (наприклад, що обумовлює особистісну тривожність суб'єкта – слабкий тип нервової системи чи особливості ранньої соціалізації чи спільно обидва чинники?);
- виявити ступінь впливу генетичних та соціальних чинників на становлення індивідуальності (наприклад, які фактори стали ключовими для формування у суб'єкта підвищеного рівня агресивності?);
- вивчити співвідношення універсальних параметрів психічного (і не психічного) у прояві індивідуальних і типологічних відмінностей (наприклад, який чином між собою взаємодіють темпераментальні та характерологічні ознаки?).

Диференціальна психологія допомагає навчитися не міряти решту людей «по собі» і закладає здатність до толерантного сприймання. Це вміння визнавати і приймати несхожість інших людей та соціальних груп.

Місце диференціальної психології у системі наук.

Встановлення психологічних відмінностей не може вважатися самодостатньою метою. Диференціальна психологія обслуговує інші галузі психології та суміжні з нею науки, які потребують порівняння психічних феноменів, вивчення індивідуальних особливостей певної категорії людей. Найбільш відчутно цей процес помітний у дослідженнях вікової і педагогічної психології, психофізіології, психології праці, психології спорту, патопсихології, психіатрії. Власне будь-яке емпіричне чи експериментальне дослідження за формальними показниками є диференціально-психологічним, оскільки показує особливе у досліджуваному феномені чи процесі.

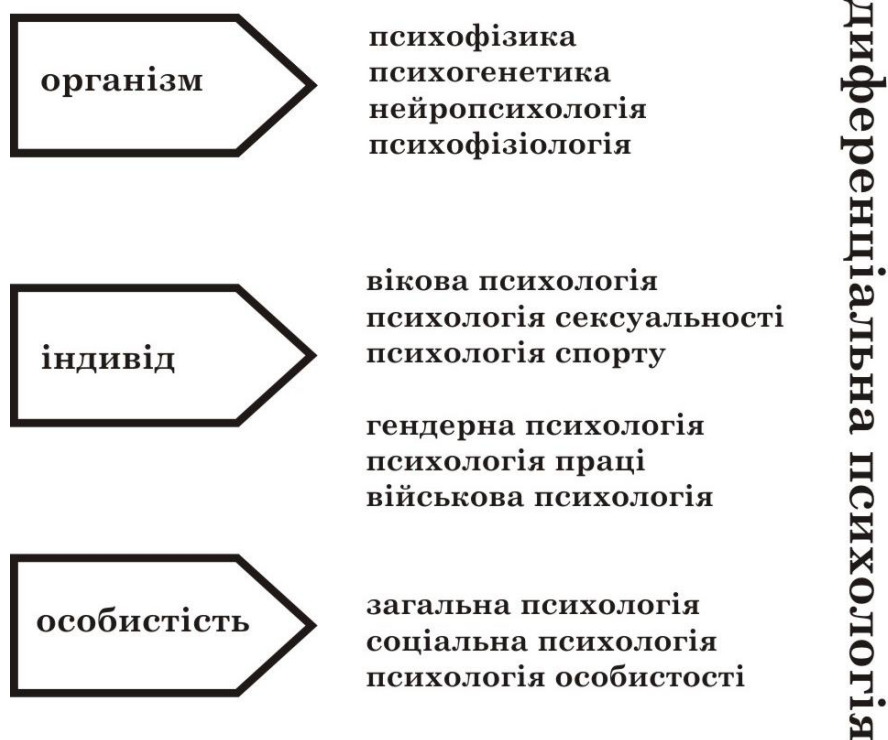

Рис. 2. Диференціальна психологія у системі психологічних наук

Висновки. Диференціальна психологія як галузь психологічної науки вивчає індивідуальні, типологічні та групові відмінності. Її кінцевою метою є виокремлення психологічних параметрів для порівняння індивідів та груп, а також побудова психологічних типологій.

2. Філо- та онтогенетичні аспекти становлення індивідуальності

У психологічній науці досі відкритим лишається питання, з якого часу у людини зародилася свідомість, абстрактно-логічне мислення, відколи *Homo sapiens* почав рефлексувати, робити узагальнення, а відтак став порівнювати себе з рештою і виокремлювати із загалу.

Початок усвідомленій диференціації людей лежить не у площині «Я – Ти», як переконали здоровий глузд. Кристалізація й усвідомлення «Я», у відповідності з концепцією Б. Ф. Поршнєва, починається не з протиставлення «Ти» («Ви»), а з більших ранніх уявлень індивіда про «Вони» та «Ми». Власне саме з протиставлення «Вони – Ми» починається усвідомлення суб'єктом себе як приналежного до «Ми» з усіма його соціокультурними відмінностями. Причому «Вони» мають найбільш конкретні психологічні характеристики: агресивні, нещадні тощо. Відштовхуючись від «Вони», формується уявлення про «Ми». У такому порівнянні «Ми» – це завжди люди, тоді як «Вони» – нелюди, щодо яких можна не дотримуватись людських законів, тобто можна вбивати, гвалтувати, знущатися.

Наслідки цього архаїчного процесу формування самосвідомості яскраво представлені в онтогенезі через страх дітей уже на довербальному етапі розвитку перед «чужими», «несвоїми», який виражається у плачі.

Деяко пізніше у філогенезі починають наростати і закріплюватись уявлення про відмінності кривняків (на рівні «Я – Ти»). Відбувається це на тлі спостереження та порівняння здібностей і функціонального розподілу обов'язків у групі родичів (племені). Хоча в основу подібних «узагальнень» могли бути покладені випадкові ознаки. Проте індивідуальні відмінності ставали настільки відчутними, що виникла необхідність їх пояснити. Такі спроби здійснюються у форму описово-прогностичних практик та вірувань.

У донауковий період подібне прогностичне пояснення відображається у концептуальних системах *астрології* (вплив небесних тіл на людину та її майбутнє), *хіромантії* (система гадання за рельєфом долоні), *фізіогноміки* (визначення психологічних якостей людини за рисами її обличчя).

На побутовому рівні вони існують дотепер і користуються достатньо високим рівнем довіри у пересічних людей. Якщо перші дві форми пояснення індивідуальних відмінностей є абсолютно дискредитовані наукою, дарма що капілярні лінії руки справді виявились унікальними ознаками людини, то фізіогноміка ще століття тому у психологічних підручниках розглядалася як цілком валідний метод дослідження взаємозв'язку рис обличчя та характеру.

В історичному аспекті людство проходить шлях до розуміння залежності індивідуальних відмінностей у тісному взаємозв'язку вроджених, генетичних якостей із соціально обумовленими характеристиками. Ознакою є той факт, що сьогодні керівників держави обирають більшістю голосів, а заміщення професійних посад відбувається на конкурсній основі, визнаючи тим самим право всіх людей на унікальність та першість. У цивілізованих країнах влада не успадковується, оскільки вважається, що право на унікальність більшою мірою обумовлене соціально, а не генетично чи божественно. Збереження монархій у ряді цивілізованих країн (Великобританія, Нідерланди, Данія, Іспанія, Швеція, Японія) продиктоване прагненням зберегти традиції та національну (групову) автентичність, проте реальне керівництво здійснюється на конкурентній основі.

Важливою онтогенетичною ознакою становлення індивідуальних відмінностей є наявність *вікових криз*. Заломлюючись крізь призму суб'єктивної ситуації індивіда, вікові кризи об'єктивно вимагають від суб'єкта самоздійснення. Суб'єкту у відповідності до власного бачення ситуації, її інтерпретації, власних бажань, цінностей доводиться самовизначатися у різноманітних життєвих виборах, нести за них відповідальність, користатися шансами, які виникають.

Проходження вікових криз неминуче супроводжується зверненнями та невдачами, що породжують почуття власної компетентності чи психологічної травми (комплексу неповноцінності), які, в свою чергу, лягають в основу життєвого орієнтування. У найбільш загальних характеристиках подібне соціально досвідне розшарування породжує життєві сценарії. У поєднанні з окремими *психофізіологічними особливостями* це позначається на стилевих характеристиках діяльності, на особливостях сприймання і переробки інформації, на здатності співпереживати і відстоювати власні інтереси у конфліктних ситуаціях тощо.

Висновки. Онтогенетичному усвідомленню унікальності власного Я передують розмежування людства за параметром «Ми – Вони», яке має філогенетичне коріння. Зростання рівня індивідуальності відбувається в процесі проходження вікових криз та зростання соціальної суб'єктності індивіда.

3. Передумови виокремлення диференціальної психології

Проблема індивідуальності, несхожості людей піднімалася окремими мислителями вже в *epoxy Античності*. Здебільшого вони дотримувались думки, що природа індивідуальних відмінностей суто вроджена. Зокрема, Аристотель вважав, що навіть етична позиція людини повністю залежить від природних задатків. У цей час виникають перші праці, які здійснюють спробу описати індивідуальні відмінності. Зокрема, Феофраст розробляє класифікацію етичних характерів, а Платон у праці «Держава» пропонує щось на кшталт професійного тесту, який дозволяє відбирати воїнів. Платон розглядає ідеальну, справедливую державу, де всі зайняті своїми справами, відповідно до наявних здібностей. Він розділяє людей на три стани: вихователів (філософів), воїнів та годувальників (ремісників). Емпірична класифікація Феофраста заклала основи типологічного підходу до проблеми особистості. Виокремлюючи такі характери як базіка, пліткар, нудний доповідач тощо, автор показував їхні схильності (на кшталт надокучливість, пустота, нахабство тощо), що були домінуючими для певної особистості.

Весь подальший період осмислення психологічних питань у межах філософії відбувався без значної цікавості до індивідуальних відмінностей. Це пов'язано з тим, що, поперше, в *epoxy Середньовіччя* людина – дарма що існувала чітка соціально-економічна диференціація – вважалася «рабом Божим», тобто апріорі всі вважалися однаковими. Сутність індивіда визначалася винятково його ставлення до вищої сили, їх особистим взаєминами, а не функціональними особливостями індивіда. По-друге, філософи (здебільшого богослови) були зайняті розробкою загальних концепцій пояснення суцього, а емпіричні дослідження частогусто перебували під забороною, особливо в галузі медицини, анатомії, фізіології.

Першим задокументованим дослідженням індивідуальних відмінностей став випадок в англійському астрономічному товаристві. 1796 року астрономом Гринвіцької обсерваторії Мескеліном було звільнено асистента Дж. Кіннебрука за те, що той зафіксував астрономічне явище із запізненням лише на... 0,8 секунди. Мескелін прийшов до висновку, що його асистент виявив неналежний рівень зосередженості та вмотивованості. За двадцять років інший астроном Ф. Бессель зацікавився цим випадком після ознайомлення з ним із матеріалів архіву. Провівши ряд досліджень, він довів наявність відмінностей не тільки між індивідами, але й мінливість результатів одного індивіда в кожному окремому випадку.

У *середині XIX століття* психологія виокремлюється з філософії і пристає до науково-природничої парадигми розвитку. Це передбачало необхідність здійснення оригінального *номотетичного* підходу (вивчення загальних властивостей психічних явищ) і дещо пізніше *ідіографічного* аналізу (дослідження індивідуальних відхилень, психічної варіативності). Становлення диференціально-психологічного аналізу психічних явищ здійснювалось в межах емпіричного та експериментального підходів, які, в свою чергу, були зорієнтовані на вивчення психічної варіативності індивідів у спадковому (генетичному) аспекті та їхньої адаптації до соціального середовища.

Експериментальні дослідження, здебільшого психофізіологічного змісту, почали здійснюватись у лейпцігській лабораторії В. Вундта. Щоправда, увага до індивідуальних відмінностей ще не була такою пильною, оскільки вчені намагалися встановити загальні закономірності психічного функціонування: вимірювали час простої та складної реакції, час вибору, поріг чутливості, швидкість рухів, розрізнення ваги, вплив навіювання, вплив життєвого досвіду на сприймання тощо. Тож «відхилення» від норми вважалися випадковими, незначними похибками, результатом порушення процедури дослідження чи його неточності, що призводило до розробки більш точної технології вимірювань. Індивідуальні варіації, які подекуди були значними, ігнорувалися. Проте накопичений масив даних із часом змусив вчених визнати, що кількісні розбіжності в результатах є виявом об'єктивних індивідуальних відмінностей. Більш ґрунтовно дослідження індивідуальних відмінностей відбувалося у психіатричній практиці Е. Крепеліном.

Паралельно бурхливий розвиток отримала дарвінівська **еволюційна теорія**, яка фактично була збудована на порівнянні функціональних можливостей живих істот. Зокрема, індивідуальні відмінності пояснювались результатом мутацій (перестановки спадкових ознак) та флуктуацій (результат зміни оточуючого середовища), що визначало успішність адаптації та розмноження.

Найбільш повне вираження еволюційна психологія знайшла у працях Г. Спенсера. Він постулював, що психічний розвиток є послідовним зростанням інтеграції відчуттів на вищій щаблі, одночасно з яким відбувається зростання різноманітності та визначеності фізичних та психічних елементів. Своїми роздумами Г. Спенсер досить точно розкрив суть диференціації як феномену, показав універсальний механізм формування індивідуальних відмінностей: «Процес інтеграції... поєднується з процесом диференціації, щоби зробити ці зміни не простим переходом від однорідності до різноманітності, але переходом від невизначеної однорідності до визначеної різноманітності; і ця зростаюча визначеність, що супроводжує зростаючу різноманітність, проявляється, подібно до останньої, як у загальній сукупності речей, так і у всіх поділах та підрозділах, до найдрібніших». Такий підхід залишається актуальним і сьогодні.

Для становлення диференціальної психології важливими стали дослідження Кузена Ч. Дарвіна Ф. Гальтона. Створена ним антропометрична лабораторія у Лондоні 1882 року стала центром масових досліджень пересічних людей, у тому числі щодо їх психологічних якостей. Здебільшого це були дослідження перцептивних особливостей (сприймання органів чуття), моторних здібностей, антропологічних відмінностей (зріст, вага, пропорції тіла). Оскільки на той час під впливом еволюціонізму та елементаристських психологічних концепцій так звані душевні якості ставилися у залежність від фізичної досконалості та нижчих психічних феноменів, то Ф. Гальтон у такий спосіб сподівався вивчати складні інтелектуальні здібності людей.

В історію диференціальної психології Ф. Гальтон входить через обстоювання положення про визначальну роль спадковості у розвитку обдарованості і завдяки відкриттю *закону нормального розподілу* у психологічних дослідженнях. У відповідності до останнього, відхилення від середньої величини даних (норми) зустрічаються тим рідше, чим на більшій відстані вони перебувають від середньої величини. Сьогодні у відповідності до цього закону будуються стандартизовані психологічні тести, зокрема, тести інтелекту.

Закон нормального розподілу показує, що переважна більшість індивідів мають середні показники. Показники, які від медіани тяжіють до низьких оцінок, називаються **субнормальними**, тобто показниками нижче норми. Так, наприклад, у переважній більшості випадків, коли говорять, що у певного індивіда депресія, скоріш за все, мають на увазі субдепресивний стан. Класична картина клінічної депресії – це майже повне згасання емоцій, максимальна точка пригнічення, яка виявляється як байдужість до оточуючого світу. На шкалі емоційного прояву особистості цей показник буде близьким до нуля. Неповне пригнічення емоційного стану, розчарування, часткова втрата надії породжують субдепресивний стан, за якого суб'єкт виявляє цікавість до світу, здатен реагувати на зовнішні подразники і зміни.

Показники, які віддаляються від медіани до умовної одиниці, називаються *супернормальними*. Вони вказують на те, що певна якість розвинута у суб'єкта краще, ніж у решти. Зокрема, в межах супернормальних показників простягається феномен обдарованості і таланту у певній галузі життєдіяльності.

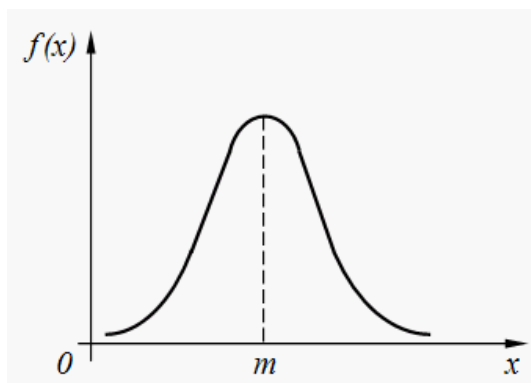

Рис. 5. Закон нормального розподілу (крива Гаусса)

Іншою знаковою подією стало створення *тестів інтелекту*. Власне на них відбувалася апробація тестології як психологічної галузі. Тести інтелекту з врахуванням закону нормального розподілу, розмежуванням біологічного та розумового віку розробляли Дж. - М. Кеттел, А. Біне і Т. Сімонє. Виникла нагальна потреба встановити теоретичні й методологічні засади індивідуальних відмінностей. Одночасно оформлюється проблема культурно-расових, національних відмінностей, які достатньо широко представлені у працях Т. Рібо, Ф. Гальтона, І.О. Сікорського.

1900 року виходить перша монографія з диференціальної психології під авторством В. Штерна. Щоправда, Ф.Р. Дунаєвський як автор передмови до однієї з його книг зауважує, що В. Штерн, радше, виявився вправним систематизатором диференціальної психології, а справжніми родоначальниками цієї науки є Г. Еббінгауз та Е. Мейман. Зокрема, Г. Еббінгауз експериментально показав не тільки основні чинники механічного запам'ятовування, але й те, що люди різняться у цій здатності.

Одне з перших у світі експериментальних досліджень було здійснено київським психологом І.О. Сікорським 1878 року, яке спричинило великий резонанс у царині психогієни. Експериментальну вибірку склали учні шести класів віком від 9 до 17 років. І.О. Сікорський пропонував учням перед початком і по закінченню уроків упродовж 15 хвилин писати під диктовку французькі слова. Кількість помилок, на його думку, виступала критерієм ступеня стомлення. В результаті дослідження було встановлено, що кількість помилок у всіх учнів неодмінно зростала. І.О. Сікорський зробив припущення, що такі помилки є показником втоми, яка перевищує допустимі межі.

Заслуга В. Штерна полягає у тому, що він визначає диференціальну психологію як науку, що вивчає індивідуальні варіанти людини, виявляє зв'язки між варіаціями кількох функцій, які, в свою чергу, теж діляться на типи та ступені прояву. В. Штерн навіть припустив, що диференціальна психологія повинна стати не лише доповненням до психології темпераменту, характеру та здібностей, а здатна виявляти окремі темпераменти, окремі здібності в межах конкретної індивідуальності.

Прикметними для розвитку диференціальної психології виявились праці О.П. Лазурського, який став зачинателем вітчизняної характерології, та Г.І. Россолімо з ідеєю вимірювання на основі одинадцяти психічних процесів індивідуального профілю особистості (воля, увага, точність та міцність сприймання, зорова пам'ять, пам'ять на числа, осмислення, комбінаторні здібності, тямущість, увага, спостережливість). Якщо О.П. Лазурський зумів запропонувати свою класифікацію особистостей на основі взаємодії ендо- та екзопсихічних елементів, то Г.І. Россолімо

продемонстрував можливість діагностувати ступінь дефективності особистості, її розумової відсталості, а також чинників цієї відсталості.

У *радянський період* під впливом вченням І.П. Павлова потужного розвитку зазнає галузь диференціальної психофізіології (Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин). Епохальними стали дослідження в межах теорії інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна. Вченим вдалося розробити методологію для встановлення об'єктивних чинників індивідуальних і типологічних відмінностей.

Висновки. Результати емпіричних та експериментальних досліджень у психології звернули увагу на варіативність психічної норми, що було представлено у законі нормального розподілу. У першому систематизованому дослідженні індивідуальних відмінностей В. Штерн не передбачав виділення типології і зосередився на вивченні окремих сторін особистості. У цей час диференціально-психологічний підхід формувався у працях Ф. Гальтона (значимість психологічних відмінностей на рівні генетичної спадковості), А. Біне, Дж.-М. Кеттела, Т. Сімоні (статистичний підхід у вивченні індивідуальних відмінностей, насамперед інтелектуального розвитку), О.П. Лазурського (характерологія). Великого значення для об'єктивного дослідження типологічних відмінностей набула розробка теоретичних і методологічних засад диференціальної психофізіології (Б.М. Теплов, В.Д. Небиліцин, В.С. Мерлін).

4. Психофізична проблема як передумова дослідження індивідуальних відмінностей

Генетично проблема індивідуальних відмінностей пов'язана зі спробою визначити загальні психологічні координати, закономірності та принципи розвитку особистості, що до початку ХХ століття перебувала у межах вирішення *психофізичної* (згодом психофізіологічної) *проблеми*.

Проблема співвідношення конструктів вродженого-спадкового та соціального-набутого зумовили появу теорій, що намагалися визначити основні детермінанти розвитку особистості і встановити координати індивідуальних відмінностей. До таких концепцій належали:

1) *концепція психофізичного паралелізму*, який полягав у визнанні паралельності нервових і психічних явищ;

2) *теорія взаємодії фізичних і психічних явищ*, яка проголошувала положення, що між фізіологічним і психічним рядами відбувається взаємодія, і що ці ряди взаємно обумовлюються;

3) *гіпотеза тотожності* душі і тіла, фізіологічного та психологічного.

Концепція *психофізичного паралелізму* виходила з положення, що між фізіологічним і психічним відсутній прямий зв'язок, а відтак вони не можуть бути причиною одне одного. У цьому проглядається спроба психології свідомості відстояти методологічні позиції, відповідно до яких достатнім є опис феноменів свідомості. В. Вундт наголошував, що шкідливо заповнювати психологію фізіологічним змістом. Він розмежовував безпосередній досвід, суттю якого є психічні явища, й опосередкований досвід – фізичні явища. На тих же позиціях перебував Г.І. Челпанов, який стверджував, що свідомість і думка докорінно відрізняються від всього фізичного: фізіологічний компонент є протяжною субстанцією, а психічний – непротяжною. Фізичне може перетворитися лише на фізичне, а психічне – у психічне, відтак вони являють собою два замкнених кола.

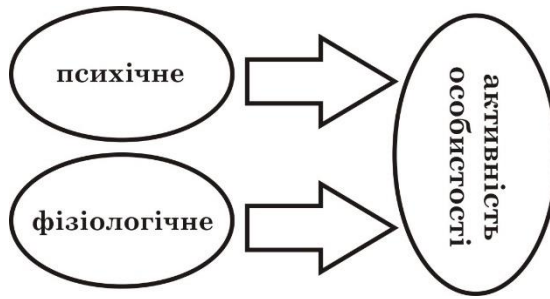

Рис. 6. Психофізичний паралелізм

Отже, нібито не маючи реальних внутрішніх зв'язків, психічні явища лише супроводжують фізіологічні процеси і стають епіфеноменами дійсних фізичних явищ, а тому не є чимось реально існуючим. Відтак дослідження психічного та фізичного (фізіологічного) повинно відбуватися автономно. Це означало, що індивідуальні відмінності однієї субстанції є нейтральними щодо іншої. Позитивним моментом для науки у цій теорії було те, що загострювалась увага на якісних відмінностях феноменів душі і тіла і неможливості вульгарно-механістичним шляхом звести одну субстанцію до іншої. Це згодом знайшло своє вираження у концептуальних положеннях І.П. Павлова щодо наявності у людини додаткової специфічної сигнальної системи.

На початку ХХ століття альтернативно постулювалася ідея безпосереднього зв'язку фізичного і свідомо-психічного субстратів. Однак, на думку Г.С. Костюка, *теорія взаємодії* теж хибує на декартівський дуалізм, оскільки «відриває психічні процеси від їх матеріальної основи і їх зв'язок з фізіологічними процесами розглядає як зовнішню взаємодію». Це виразно представлено, наприклад, у поглядах І. Ф. Гербарта, який, з одного боку, обстоював ідею залежності духу від тіла, а з іншого – демонстрував, що у психічно хворих людей відсутній зв'язок між нервовою системою і духом.

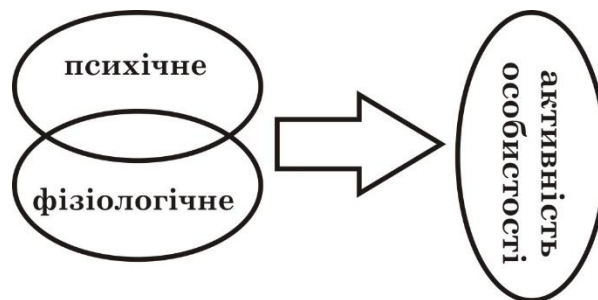

Рис. 7. Теорія взаємодії

Теорія взаємодії, хоч і ставила за мету встановити взаємодетермінуючий характер фізіологічних і психологічних процесів, не змогла показати їх складний багато-багатозначний зв'язок. Системний погляд на психічну природу людини ще не мав достатніх об'єктивних підстав оформитися у верифіковану теорію, адже експериментальна психологія лише накопичувала фактологічну базу (моторна теорія уваги Т. Рібо та М.М. Ланге, теорія зв'язку емоцій і тілесних змін У. Джемса та К. Ланге).

Тим не менш, теорія взаємодії вказувала на те, що індивідуальна специфіка одних структурних елементів впливала на конфігурацію інших структур, причому навіть якісно іншого порядку. Власне на близьких теоретичних позиціях пізніше була збудована концепція інтегральної індивідуальності В.С. Мерліна.

Гіпотеза тотожності розвивалися на ґрунті еволюційної теорії. Розроблена данським вченим Г. Гефдінгом, вона виходила з розуміння тісної взаємодії між елементами мозку та нервової системи як зовнішньої форми внутрішньої ідеальної єдності свідомості. Він виходив із думки, що психічну та фізичну енергію не можна порівнювати, адже ця енергія має єдину природу. Г. Спенсер зауважував, що неможливо чітко відділити, де

кінчається так звана нижча індивідуальність і де починається вища. По суті це було утвердження елементаристської психологічної концепції, яка вказувала на те, що складні психічні феномени виникають із простих, елементарних психічних форм.

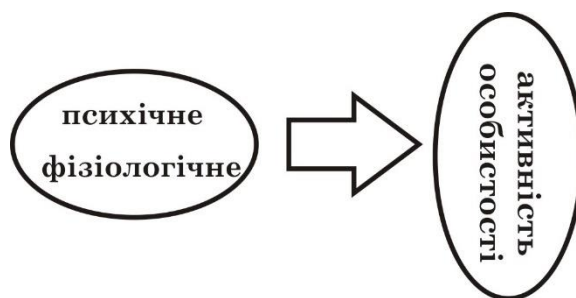

Рис. 8. Концепція тотожності

Ототожнення фізіологічного і психічного ряду, хоча й сприяло розумінню їх органічної єдності та регуляційної цілісності, проте нівелювало їхню якісну своєрідність й автономність, а в окремих випадках наближало до берклівського соліпсизму. В подальшому більшість західних теорій особистості (Р. Кеттелла, Г. Айзенка) виходили з ідеї нерозривного зв'язку елементів вищого та нижчого психічного життя.

Таким чином, у психології початку ХХ століття притаманним було розмежування і протиставлення фізіологічно-рефлекторного і вищого свідомого психічного матеріалу. Спроби узгодити і скоординувати їхню діяльність у цілісну регуляторну систему призводили до утворення концепцій, які схилилися або до визнання їхньої цілковитої автономії, або взаємодії, або тотожності. При цьому більшість концепцій виходили з положень, що домінуючим механізмом, власне маркером індивідуальності є або біологічні (спадково-генетичні) детермінанти, або соціально-культурні фактори. Тому проблема структури особистості в класичній формі поступово затушовувалась, оскільки не існувало можливості демонструвати зв'язки між психічними і непсихічними підструктурами та елементами особистості.

Висновки. Концепція психофізичного паралелізму фіксувала якісну відмінність і незалежність окремих структур індивідуальності; теорія взаємодії вказує на тісний зв'язок усіх структурних елементів психіки; гіпотеза тотожності наголошує на інтегральній цілісності різнорідних елементів психіки. Ці антагоністичні методологічні позиції вказували на складний характер взаємодії вищих та нижчих психічних елементів та структур, утверджували їхню автономність та функціональність в межах індивідуального розвитку особистості.

5. Методологічні особливості диференціально-психологічних досліджень

На початку розвитку психології як науки повставало завдання фіксувати закономірності психічного розвитку людини. Проте встановлені загальні закономірності частково припинили відповідати науковим вимогам, оскільки розбіжності між індивідуальними та груповими «нормами» виявились настільки поширеними й істотними, що вчені прийшли до висновку вивчати статистичну частоту варіацій у розвитку окремого психічного явища, тобто його межі у нормальному та патологічному випадках.

На сьогоднішньому етапі розвитку диференціальної психології розрізняють кілька напрямків дослідження (див. табл. 1).

Табл. 1. Основні напрями досліджень у диференціальній психології (за А.А. Палієм)

Об'єкт дослідження		Якість дослідження	
1. Ознака	Одна у кількох індивідів	<i>Варіаційне</i>	«Горизонтальне» (порівняльно-вікове)
2. Ознака	Дві і більше у кількох індивідів	<i>Кореляційне</i>	
3. Індивідуальність	Один індивід стосовно багатьох ознак	<i>Психографічне (історичне)</i>	«Вертикальне» (лонгітюдне)
4. Індивідуальність	Двоє і більше індивідів стосовно багатьох ознак	<i>Порівняльне</i>	

Варіаційне дослідження не покликане вивчати певні внутрішні чи зовнішні його зв'язки одного феномену з іншими, а лише його кількісні варіації. Власне вивчення будь-якого психічного феномену починається з вивчення ступеня його варіативності.

Найбільш відомим прикладом варіаційного дослідження є вивчення інтелекту. Результатом стало виділення коефіцієнту інтелекту (IQ), який є мінливим не тільки у міжіндивідному аспекті, а й у внутрішньоіндивідному плані. Зокрема, вчені вивчають, як спадкові і соціальні чинники впливають на розвиток інтелекту.

Зазвичай висновки за варіаційними дослідженнями робляться у відповідності до закону нормального розподілу даних. Результати вважаються об'єктивними, а їхня інтерпретація є більш категоричною і меншою мірою залежить від суб'єктивної думки дослідника. Більшість стандартизованих опитувальників показують кількісні варіанти розвитку певного психічного феномену.

Кореляційне дослідження спрямоване показати, як психологічні феномени пов'язані один з одним у математичних пропорціях. Ще точніше, як одні психологічні феномени у певних своїх внутрішніх варіантах пов'язані з іншими феноменами у власних внутрішніх варіантах. Такий зв'язок може бути не завжди вичерпно пояснений, але його фіксація і верифікована стійкість дозволяють робити прогнози щодо психічних реакцій та поведінки суб'єкта.

Слабким місцем таких досліджень є часом безпідставне прагнення встановлювати взаємозв'язок між психологічними феноменами, які насправді такого зв'язку мати не можуть або зв'язок не може бути сильним. Наприклад, безперспективним можна вважати дослідження рівня зосередженості та агресивності, сили нервової системи та спрямованості особистості. Хоча при цьому може фіксуватися певний рівень математичної кореляції.

Вивчення цілісної індивідуальності стає можливим завдяки **психографічним дослідженням**, які показують унікальність конкретного суб'єкта, його несхожість з іншими, своєрідність, самобутність. Психографічне дослідження може передбачати використання великої кількості (батареї) психодіагностичних методів, як стандартизованих, так і нестандартизованих. Центральним предметом дослідження стає життєвий досвід суб'єкта. Специфічними для такого дослідження є біографічний та автобіографічний методи, які вивчають життєвий шлях суб'єкта, історію та суб'єктивну логіку формування його індивідуальності. При цьому порівняльний аналіз проводиться здебільшого не з іншими індивідами, а з ним самим на різних етапах життя та в різних життєвих ситуаціях. Класичними прикладами психографічного підходу є психоаналітичне вивчення психологічної травми суб'єкта та її впливу на його подальше життя, дослідження життєвих сценаріїв у транзакційному аналізі.

Порівняльне дослідження покликане показати, як певні групи суб'єктів відрізняються одне від одного. Здебільшого йдеться про рівень розвитку певних феноменів у різних професійних, статевих, вікових, культурних, етнічних, національних та інших групах людей.

Досить часто такі дослідження передбачають не одноразовий зріз даних, а лонгітюдне дослідження.

Велика кількість подібних досліджень проводилася в межах психології народів. Наприклад, у працях І. О. Сікорського здійснювався порівняльний аналіз представників різних національностей у контексті Першої світової війни, складних соціальних процесів Російської імперії і навіть при вивченні обдарованості окремих осіб.

Важливим є питання щодо основних шляхів отримання даних про індивідуальність. Виокремлюють три типи даних.

Q-дані (questionnaire data) – дані, отримані за допомогою опитувальників, самозвітів тощо. Q-дані є найменш валідними та надійними у психологічних дослідженнях. Але їхня стандартизованість, відчутна процесуальна простота дозволяють швидко отримати результати, що зумовлює їхню популярність. У диференційно-психологічному дослідженні подібні самозвіти є досить зручними, оскільки в подальшому це дозволяє провести їх статистичний аналіз, відсотковий аналіз, кореляційний аналіз тощо. Основна проблема полягає у наявності фактору соціальної бажаності чи симуляції, коли суб'єкт свідомо повідомляє таку інформацію, яка є соціально схвалюваною або засуджуваною. Дещо знизити рівень дезінформації дозволяє шкала неправди. Однак, по-перше, не кожен опитувальник її має, а по-друге, шкала неправди не завжди є функціональною, надто у ситуації, коли тестування проходять особи з психологічною освітою чи високим рівнем соціального інтелекту, які відчувають провокаційність окремих питань.

L-дані (life data) показують, як суб'єкт поведився впродовж певного періоду часу. Це – фіксація реальних життєвих фактів. Зазвичай саме з L-даних починається серйозне психологічне дослідження. Але такі результати в залежності від ретельності дослідницької процедури, можливих спотворень при спогадах рідних та друзів, щоденникових записів, неправильно проінтерпретованих спостережень можуть ввести дослідника в оману. Крім того, таке дослідження зазвичай є дискретним, несистематизованим, а відтак тенденційним, упередженим при інтерпретації. Також воно часто не враховує життєвий ситуаційний контекст суб'єкта.

Найбільш точним, але трудомістким, є об'єктивне тестування, певне фізіологічне вимірювання суб'єкта, що дозволяє отримати **T-дані** (test data). Досліджуваний потрапляє в експериментальну ситуацію, де повинна проявитися досліджувана якість. Зрозуміло, що і в цьому випадку ситуаційні фактори можуть вплинути на результати тестування і дещо спотворити їх. Проте у таких випадках слід процедурно врахувати, що ситуація буде для досліджуваного типова і сторонні фактори не будуть справляти на неї потужного впливу.

Висновки. У диференційно-психологічному дослідженні використовуються Q-дані, L-дані, T-дані, які дозволяють розкрити індивідуальність з суб'єктивної та об'єктивної точки зору. Збір цих даних повинен відбуватися у чіткій парадигмі диференційно-психологічного дослідження: варіаційного, кореляційного, психографічного чи порівняльного.

Лекція № 2

Тема лекції: Методи диференційної психології

План лекції

1. Індивідуальність і типовість
2. Дослідження індивідуальності в особистісних опитувальниках
3. Проблема індивідуальних відмінностей у проєктивних дослідженнях
4. Індивідуальність у математично-статистичних обрахунках

Рекомендована література

- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014.
- Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва, 2006.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Новий світ-2000, 2011.

Лекційний матеріал

1. Індивідуальність і типовість

Проблема індивідуальності безпосередньо пов'язана з проблемою типовості. Оскільки дослідити індивідуальність повною мірою не вдається, її презентують через належність індивіда до певних типів темпераменту, характеру, когнітивного стилю, стратегії діяльності тощо. Належність до певного типу та групи показує особливе в особистості, тобто індивідуальне. Відтак це стає *перехрестям об'єктивного та суб'єктивного*. Разом із тим, хоча це особливе єднає певних осіб в одному типі, за рештою показників вони можуть істотно різнитися.

Наприклад, особи, які мають флегматичний тип темпераменту можуть мати відмінний рівень розвитку математичних здібностей. Тому одні представники флегматичного типу темпераменту підходять на посаду бухгалтера, досягають там успіху, а інші – ні, хоча флегматичний тип темпераменту сприяє засвоєнню цієї професії.

Розрізняють такі типології:

- конституційні типології (типи тілобудови);
- типології на основі співвідношення сигнальних систем;
- типології темпераменту;
- особистісні типології;
- функціональні типології (поведінкові).

Не менш важливою ознакою індивідуальності стає *груповий біогенетичний статус* особистості, що дозволяє визначити його стать, вік, національність, расу.

Дослідження індивідуальності повинно відбуватися за таким алгоритмом: найперше з'ясуємо об'єктивні характеристики індивіда, які вказують на його групову приналежність (наприклад, статевовікова належність) і тільки після цього переходимо до вивчення психологічних особливостей, суб'єктивних.

2. Дослідження індивідуальності в особистісних опитувальниках

Індивідуальність через приналежність до певного типу можна вивчати за допомогою стандартизованих методів, до яких належать *опитувальники*. Опитувальники являють собою самозвіти, результати яких структурують і визначають приналежність індивіда до певного типу реагування.

Втім, опитувальники не дозволяють вийти за межі уявлень суб'єкта про себе. Ці уявлення лишень структуруються і подаються як узагальнення. Більше того, з урахуванням *фактору соціальної бажаності* ці результати спотворюються у бік формування ідеального образу себе або такого, що наближається до ідеального. Відтак уявлення про індивідуальність буде неповним, фрагментарним й однобічним. Незауваженими лишатимуться ті характеристики індивіда, які витісняються ним або перебувають тривалий час у загальмованому стані.

Значним недоліком такого дослідження стає те, що суб'єкт оцінює себе не стільки у контексті конкретних життєвих ситуацій, а занадто узагальнено. Іншими словами, у дослідника немає інформації про те, як поводитиметься індивід у стресовій, нетиповій для себе ситуації. Ситуація може виявитися «сильнішою» за диспозиційні риси особистості і скеровуватиме її активність.

Особистісні опитувальники не здатні виявляти чи виявляють мінімально особистісні суперечності суб'єкта. Це означає, що найбільш важливі аспекти психічного розвитку залишаються незауваженими, що є цінними для консультування та терапії.

3. Проблема індивідуальних відмінностей у проєктивних дослідженнях

Особливість *проєктивних досліджень* полягає у тому, що вони дають змогу усунути деякі недоліки опитувальників. Насамперед проєктивні методи (психомалюнки, незакінчені речення тощо) дають можливість проникнути у несвідому сферу досліджуваного. Проте ця процедура не є настільки стандартизованою і строгою, як в опитувальниках (надто у реєстрації показників), а тому стає залежною від майстерності діагноста. Крім того, це обумовлює особливості інтерпретації результатів, адже така інтерпретація стає суб'єктивною. Це створює підґрунтя для контртрансферу (контрпереносу), коли діагност мимоволі виявляє не тільки і не стільки диспозиційні риси досліджуваного, скільки розкриває зміст власної індивідуальності.

Висновки проєктивних методів не є очевидними для досліджуваного і тому не отримують належний ступінь довіри, що, звісно, може бути пов'язане з опором у сприйманні невротичної інформації.

Але проєктивні методи дають можливість значною мірою уникати фактору соціальної бажаності і виявляти психічний матеріал, який суб'єкт прагне приховати чи не усвідомлює. Діагност може спробувати встановити *логіку несвідомого*, яка пояснює суперечності у діях, емоціях та думках досліджуваного. Але для цього потрібно достатньо відповідного діагностичного матеріалу і бажання досліджуваного вивчити глибиннопсихологічні аспекти свого функціонування.

4. Індивідуальність у математично-статистичних обрахунках

Проблема індивідуальності може бути розкрита за допомогою методів математичної статистики. Зокрема, доступними для інтерпретації можуть виявитися ті психологічні точки, які можна вважати показниками психічної суперечності. Такими методами є методи багатомірного шкалювання, факторного та кластерного аналізу. Зокрема, це стає очевидним в результаті факторизації даних, коли суперечності виявляються у біполярних факторах і таким чином вказують на наявність інтрапсихічних суперечностей. Може йтися про вимірювання емоційних реакцій, смислів, соціальних контрагентів, з якими суб'єкт найчастіше вступає у комунікацію.

Лекція № 3

Тема лекції: Індивідуальність як системно-інтегральний рівень життєдіяльності

План лекції

1. Індивідуальність як інтегральна характеристика суб'єкта
2. Формальний аналіз структури стійких універсальних властивостей людини
3. Індивідні властивості як біологічний рівень індивідуальності
4. Особистість як соціокультурний рівень індивідуальності
5. Основні теорії індивідуальних відмінностей

Рекомендована література

- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014.
- Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва, 2006.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Новий світ-2000, 2011.

Лекційний матеріал

1. Індивідуальність як інтегральна характеристика суб'єкта

Основна мета диференціальної психології, дарма що поки недосяжна – побудова єдиної теорії індивідуальності. **Індивідуальність** визначають як характеристику соціально значимих відмінностей людини, своєрідність психіки й особистості, її неповторність та самотність. При цьому індивідуальність не протиставляється соціальній стандартизації індивіда (певній типовості). Вона аналізується під кутом *своєрідного способу буття суб'єкта, єдиного і суперечливого співвідношення та взаємозв'язку особистого й суспільного*.

Процес *індивідуалізації* прийнято розглядати як 1) засвоєння індивідом суспільного досвіду (предметна концепція психічного Л. С. Виготського, О. М. Леонт'єва), що передбачає «розпредметнення» суб'єктом сутності суспільних предметів; 2) у формі діалектичного зв'язку індивідуального й суспільного буття, що виражається у становленні відносин індивіда та суспільства. Аналізуючи проблему психічного розвитку як заломлення зовнішнього через внутрішнє (С. Л. Рубінштейн), так і заломлення внутрішнього через зовнішнє (О. М. Леонт'єв), вчені солідарні у тому, що характер психічної діяльності є активним і творчим, який реалізується у *відмінних способах вирішення об'єктивних суперечностей*, в результаті чого оформлюється індивідуальність суб'єкта.

У психологічній науці проблема індивідуальності виникає у зв'язку із з'ясуванням структурно-функціональних координат особистості, її системних характеристик, які цілісно пояснюватимуть відмінності у поведінці та діяльності людини. Категорія індивідуальності описує інтегральні способи самореалізації суб'єкта та його відмінності на рівні особистісних рис, психічних процесів та станів.

Табл. 2. Психологічна структура людини (за М.О. Государєвим)

Вимірювання людини	Хочу	Можу	Є
Особистість	Цілі (воля досягнення результату)	Знання, уміння, навички. Репродуктивні здібності. Діяльність свідомості	Соціальний статус людини. Професійні і соціально-рольові риси характеру. Рівень рефлексії – думки
Індивідуальність	Мотиви (воля вибору)	Творчі здібності. Діяльність самосвідомості	Духовний статус людини. Вольові риси самовдосконалення. Рівень рефлексії – почуття
Індивід	Потреби (воля виживання)	Задатки. Інстинктивна діяльність	Біологічний статус людини. Темперамент, психологічний захист. Вищий рівень рефлексів – емоції

У системі категорій «індивід – особистість» індивідуальність інтегрує всі оригінально-специфічні зв'язки властивостей особи як *індивіда* (з позиції типових ознак за критерієм статі, віку, психодинамічних властивостей) та *особистості* (з позиції набутого життєвого досвіду, системи стосунків тощо). Такий системний зв'язок основних компонентів психічного, коли вищі психічні функції в процесі формування перетворюють натуральний ряд психіки (біологічний) у культурний (соціальний), найповніше розкритий в експериментально-генетичному підході.

Індивідуальність стає перехрестям біологічних задатків індивіда та соціальної активності особистості, яка розвиває здібності задля найбільш ефективної суспільної інтеграції. Шлях використання біологічного (психофізіологічного) матеріалу в адаптаційних цілях є унікальним, оскільки це продиктовано неповторністю генетичного коду індивіда та життєвої ситуації особистості, її соціального оточення, культурно-економічних можливостей, виховання і навчання, національних традицій і соціальних стереотипів.

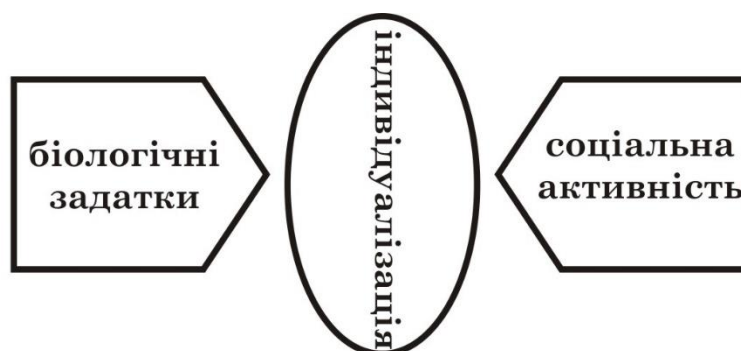

Рис. 9. Процес індивідуалізації суб'єкта

Індивідуальність як найбільш узагальнена і конкретна характеристика вказує на цілісність, унікальність і стійкість суб'єкта. Сутнісними характеристиками індивідуальності та її основних підструктур є такі:

- **Цілісність індивідуальності.** Вказує на інтегральний взаємозв'язок підструктур та елементів особистості, які функціонують як єдиний організм, спрямований на досягнення єдиної мети. Відтак при аналізі індивідуальності виникає необхідність 1) враховувати всі її ознаки на всіх підсистемних рівнях, 2) досліджувати цілісність як на рівні підсистем індивідуальності, так і виводити її з усієї системи індивідуальності.

- **Системність індивідуальності.** Виражається в унікальній єдності елементів організму та свідомості, що передбачає узгодженість їх функціонування, врахування закономірності внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Йдеться про відношення між фізіологічними процесами, що характеризують діяльність окремих фізіологічних елементів, та психічних процесів, які характеризують діяльність організму в цілому, що розглядається як відношення між властивостями окремих елементів і загальної системи.
- **Ієрархічність елементів індивідуальності.** Визначає співвідношення рівнів та елементів системи індивідуальності, які перебувають у стабільному стані й координуються за принципами оптимальності та компенсаторності. Рівні та елементи системи мають властивості частково замкнених, автономних підсистем, а відтак їх взаємозв'язок відбувається не лінійно, а багато-багатозначно.
- **Динамічність індивідуальності.** Розкриває ступінь розвитку та варіабельності поведінки індивідуальності, ступінь функціональності зв'язків між її структурними елементами.

Результатом дії вищезазначених принципів можна вважати «інтегральні ансамблі особистісних властивостей, які утворюються як функціональні надбудови над об'єднанням психічних процесів». Йдеться про унікальну систему особистості, яка акумулює як загальнолюдські форми адаптації до соціуму, так і унікальні способи і результати соціальної інтеграції суб'єкта.

Висновки. Індивідуальність визначають як багаторівневу систему внутрішніх зв'язків особистості, що забезпечує їхню унікальну цілісність. Це набуває характеру вибіркості внутрішнього щодо зовнішнього і стабілізації внутрішнього при його зміні під впливом зовнішнього (С.Л. Рубінштейн). Важливим для розуміння індивідуальності стає вивчення її ієрархічної структури, характеру зв'язків елементів структури, механізмів соціальної адаптації та інтеграції

2. Формальний аналіз структури стійких універсальних властивостей людини

Вирішення проблеми індивідуальності полягає у розкритті сутнісних характеристик унікальності, які лежать в основі багатоманітності міжособистісної взаємодії й адаптаційних особливостей людини. Тому, говорячи про основні механізми соціалізації індивіда, вчені повсякчас зауважують на механізмах *варіативності особистості*.

Завдяки унікальності життєвого досвіду особистість «приречена» виходити за межі будь-якого концептуального «прокрустового ложе». На цю обставину наприкінці ХІХ століття вказував ще У. Джемс: «Індивідуальність не вкладається у жодну класифікацію; проте ми неухильно підводитимемо кожного, з ким доведеться стрітись, під певну рубрику», тобто під типологію. Саме **типологічний підхід** дозволяє виокремлювати особливе в особистості.

Цінність особистісної концепції вимірюється логічністю, повнотою, ступенем універсальності її пояснювальних можливостей й одночасною наближеністю до *феноменології індивідуальності*. Щодо цього В.І. Гінецинський влучно зазначає: «Феноменологічний опис будь-якої індивідуальності вимагає використання безкінечної множини ознак, що практично нездійсненно». Це нерідко зумовлює застосування при аналізі індивідуальності художніх прийомів (метафор, поетичних рядків), які покликані «оживити» її в складній системі соціальної взаємодії, навести «логічні мости» у місцях розривів характерологічних та вчинкових суперечностей. Водночас феноменологічний підхід втрачає перспективність для наукового поступу внаслідок невідповідності вимогам верифікації. Наукова цінність психологічного аналізу індивідуальності вимірюється здатністю пояснювати і прогнозувати поведінку конкретного суб'єкта.

Необхідною умовою вивчення індивідуальності є встановлення структурно-функціональних координат (універсальних властивостей), які можуть об'єктивно вимірюватись. С.Л. Рубінштейн називає їх компонентами різної міри узагальненості і

стійкості, які змінюються різними темпами. Підхід, за якого суб'єкти порівнюються на основі універсальних властивостей, отримав назву «формального».

Формальний аналіз «дозволяє провести необхідну для цілей дослідження межу між найбільш типовими, стабільними, що відтворюються в життєвій практиці та в експериментальній ситуації індивідуально-типологічними особливостями, й іншою безкінечною багатоманітністю унікальних комбінацій ознак, що характеризують неповторність окремої людської індивідуальності». Вирішення проблеми індивідуальності лежить у площині такого дихотомічного конструкту психологічного аналізу як «загальне – одиничне», що передбачає *співвідношення індивідуального з типологічним*.

Психологічний аналіз проблеми індивідуальності передбачає виділення її структури, в основі якої лежать унікальні ієрархічні та координаційні властивості особистості. Компоненти індивідуальності перебувають у складній взаємодії і наділені такими системними характеристиками, які забезпечують їх автономний розвиток. Без встановлення чітких координат структури універсальних властивостей людини неможливо виокремлювати її своєрідність.

Методологічні труднощі побудови структури індивідуальності полягають у складності відображення її *універсальності*, яка водночас репрезентуватиме необхідний рівень унікальності суб'єкта. Формальний підхід передбачає виділення таких універсальних конструктів, унікальність функціонування яких забезпечується суб'єктивною системою ієрархічно-координаційних зв'язків. Йдеться про такі форми, в межах яких можна показати схильності індивіда, його унікальність. Суб'єктивна система індивідуальності формується під дією інтеграційних механізмів компенсаторності, оптимальності, адаптації і результативності, а також принципів, які об'єднують інтраіндивідуальні підсистеми у цілісну структуру.

До універсальних властивостей відносять такі психодинамічні конструкти як *темперамент, стиль, здібності та характер*, виділяють такі властивості як *стратегії та спрямованість особистості*.

У формальному аналізі важливо з'ясувати вичерпний перелік змістовних ознак індивідуальності (*що є змістом психіки?*), а також їхні процесуальні особливості (*як вони проявляються?*). Перше питання дозволяє з'ясувати підструктури, які входять в основні структури індивідуальності, а друге – їхню психодинаміку, функціональність. Наступним кроком є спроба встановити основні джерела виникнення структурних елементів, можливість зазнавати змін в онтогенезі.

Однією з найбільш відомих є структура особистості, запропонована К.К. Платоновим. Автор виділяє чотири основних підструктури, які дозволяють з'ясувати походження фактично будь-якої особистісної властивості (риси). К.К. Платонов зауважує, що частина цих властивостей здебільшого відноситься тільки до однієї підструктури, наприклад, переконаність та зацікавленість – до 1-ї; начитаність та умілість – до 2-ї; рішучість та кмітливість – до 3-ї; виснаженість та збудливість – до 4-ї. Решта (їх більше) лежать на перехресті підструктур і є результатом взаємозв'язку різних власних підструктур. Наприклад, морально-вихована воля є взаємозв'язком 1-ї та 3-ї підструктур; музикальність – 3-ї, 4-ї й зазвичай 2-ї. Можемо припустити, що у такий спосіб К.К. Платонов прагнув «розгадати» загадку людської унікальності і надати ключ до відкриття дверей під назвою «індивідуальність».

Табл. 3. Структура особистості (за К.К. Платоновим)

Короткий опис	Підструктури підструктур	Співвідношення соціального та біологічного	Рівень аналізу	Види формування
<i>Спрямованість особистості</i>	Переконання, світогляд, ідеали, прагнення, інтереси, бажання	Біологічного майже нема	Соціально-психологічний (переконання)	Виховання
<i>Досвід</i>	Звички, уміння, навички, знання	Значно більше соціального	Психолого-педагогічний (вольові навички)	Навчання
<i>Особливості психічних процесів</i>	Воля, почуття, сприймання, мислення, відчуття, емоції, пам'ять	Частіше більше соціального	Індивідуально-психологічний (воля та емоції)	Вправи
<i>Біопсихічні властивості</i>	Темперамент, статеві і вікові властивості	Соціального майже нема	Психофізіологічний (сила і рухливість нервових процесів) Нейропсихологічний	Тренування

Основними принципами побудови структури особистості є *субординаційний* (підпорядкування/домінування структур особистості у відношенні одна до одної) та *координаційний* (впорядковане розташування структур особистості).

О. В. Лібін виокремлює чотири основних принципи формального аналізу:

- *принцип ієрархічності*, що полягає у розмежуванні і подальшому співвіднесенні між собою рівнів аналізу досліджуваного явища;
- *принцип інваріантності*, що виражається у мірі стабільності/змінюваності структур, що вивчаються, а також типу джерел детермінації конкретних індивідуальних властивостей;
- *принцип координації, взаємодії структурних елементів*, що лежить в основі найбільш суттєвих для розуміння природи людини інтегративних ефектів оптимальності й компенсаторності поведінки;
- *принцип індивідуальної єдності*, відповідно з яким жодна з індивідуальних властивостей не інтерпретується без врахування цілісної природи феномену індивідуальності, пов'язаної з інтегративними ефектами адаптивності і результативності.

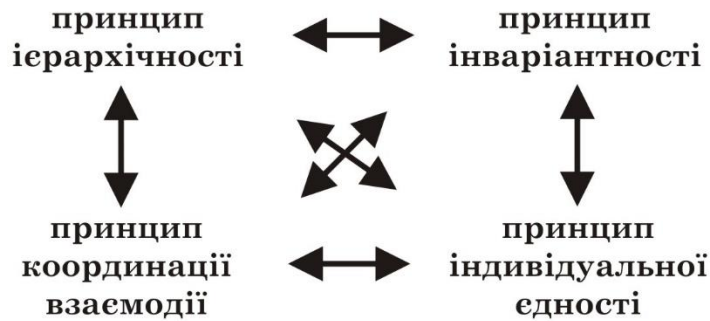

Рис. 10. Принципи формального підходу (за О.В. Лібіним)

Висновки. Структура індивідуальності виражає особливе в особистості. Вона є таким біопсихосоціальним гештальтом, в якому взаємопов'язані окремі компоненти особистості. Структура індивідуальності систематизує можливі джерела варіабельності поведінки, вказує на домінуючі чинники й інтраіндивідуальні зв'язки та залежності, які перебувають в основі інтеріндивідуальних відмінностей

3. Індивідні властивості як біологічний рівень індивідуальності

Організм є предметом дослідження фізіологів і зазвичай розглядається крізь призму допсихічного рівня індивідуальності. Він є біологічною, видовою основою формування людської індивідуальності.

Людина як біологічний вид характеризується специфічною тілесною організацією, яка виступає біологічною основою розвитку особистості. Морфофізіологічна організація індивіда стає *передумовою людського*, «родового» в людині, проте ще не її сутністю та внутрішньою умовою. Функціонально-структурні особливості організму проявляються у спільності генетичного коду, інтеграційних проявів організмичних підсистем: ендокринної, гуморальної тощо.

Організм людини можна розглядати як *біологічно-тілесну підструктуру* індивідуальності, яка є найбільш «жорсткою підсистемою», порівняно з іншими «гнучкими елементами» підсистеми індивідуальності. Виокремлення організмичної підструктури обумовлене кількома факторами. По-перше, необхідністю дотримуватись принципів загальної теорії систем та інтегрального дослідження індивідуальності, що забезпечують цілісний підхід до вивчення людини. За влучним визначенням В. Ф. Сержантова: «Особистість – людина у відношенні до соціальних систем, організм – індивід у співвідношенні з соціальними системами...». Але між особистістю та організмом як між якісно відмінними системами існує не розрив зв'язків, а *багато-багатозначна взаємодія*. Зрештою, «соціалізується» не особистість, а тіло новонародженого.

По-друге, біологічно-тілесні чинники розвитку індивідуальності були вихідними для концепції вроджених здібностей у вченні Ф. Гальтона і для гуморально-конституційних положень Е. Кречмера та У. Шелдона. Власне, психологічна наука зароджувалась у пошуках відповіді на питання про *співвідношення духовних (свідомих) і матеріальних (тілесних) феноменів у саморегуляції*. Їхня розчакнутість і суперечність, дуалістичність регуляції, спроба «прив'язати» психічні феномени до нервово-м'язових явищ і встановлення між ними певного співвідношення стали науково-природничим підґрунтям для появи низки психологічних шкіл і теорій.

На сучасному етапі розвитку психофізіології виділяють такі *рівні функціонування організму*:

- анатомо-морфологічні особливості;
- нейрофізіологічні особливості нервової системи;
- біохімічні та фізіологічні процеси регуляції життєдіяльності організму.

Характер зв'язку між цими рівнями може бути не тільки лінійним, а здебільшого є багато-багатозначним, «коли одна й та сама властивість нижчого рівня може бути пов'язана з різними властивостями вищого рівня і навпаки» (Мерлін 1996, с. 56). Зокрема, одні й ті самі індивідуальні особливості крові і тілобудови й обміну речовин можуть спостерігатися у суб'єктів із відмінними властивостями нервової системи.

В. М. Русалов, встановлюючи ієрархію рівнів біологічної підсистеми, приходять до висновку, що «...біологічна підсистема людської індивідуальності є переважно генетично детермінованою підсистемою, хоча ступінь цієї детермінованості істотно залежить від рівня конкретної конституції: найбільша детермінованість притаманна для морфологічного рівня, затим для фізіологічного і дещо менше – для нейродинамічного та психодинамічного рівня». Відповідно навіть ця «жорстка підсистема» здатна бути варіабельною, змінюватись під впливом середовища на окремих рівнях і вносити системні зміни у систему організму.

Поняття «організму» є вихідним у розумінні проблеми утворення характеру (характер відображає об'єктивні зв'язки організму і середовища) та формування особистості й індивідуальності загалом. Власне «відношення організму та особистості є відношення взаємопроникнення, оскільки ці поняття виражають не два шари реальності, а два аспекти однієї і тієї ж реальності людського індивіда». Таким чином, поведінка людини пояснюється через взаємодію соціального середовища та організму. Специфіка організму у структурі індивідуальності полягає у тому, що він задає біологічні параметри взаємодії людини з середовищем, забезпечує його *психодинамічні характеристики*.

Особистість розглядають як **індивіда**, що характеризує її з позиції окремого представника людської спільноти, який інтегрує вроджені й набуті якості і становить цілісну неподільну істоту. Це – системне генотипне утворення біологічного підпорядкування, що продовжує формуватися в онтогенезі. Разом із тим, біологічний компонент особистості не зводиться до генетичного. Необхідно враховувати статеві особливості, специфіку нервової системи, стан фізичного здоров'я індивіда.

До індивідних властивостей відносять статеві і психодинамічні ознаки та психічні властивості особистості. Б. Г. Анан'єв поділяє індивідні якості на первинні (соматичні, нейродинамічні, статеві та конституціональні) і вторинні, які формуються на основі первинних (сенсомоторна організація, структура органічних потреб, темперамент, задатки). Статеві властивості індивіда формуються в процесі онтогенетичної еволюції і статевого диморфізму, а індивідуально-типовий клас властивостей включає конституційні особливості (тілобудова та біохімічна індивідуальність), нейрофізіологічні властивості мозку й особливості функціональної геометрії великих півкуль.

Одна з ключових проблем, що вирішувались переважно у вітчизняній психології, – *співвідношення властивостей нервової системи і темпераменту*. В межах концепції типологічних властивостей нервової системи вважається, що кожна властивість темпераменту перебуває у лінійній залежності від кількох типів нервової системи. Ці властивості індивідуальності є вродженими і мало піддаються змінам, за винятком раннього онтогенезу.

Індивідні властивості є безособовою передумовою розвитку особистості, яка не визначає формування певного типу характеру чи розвитку окремих здібностей, хоча зв'язок індивідних властивостей та особистості має системний характер. В. С. Мерлін доречно зауважив, що дослідження нейродинамічних і психодинамічних властивостей у вітчизняній психології відбувалося без зв'язку з вивченням спрямованості особистості, і, навпаки, спрямованість та мотивація особистості вивчалися поза зв'язком із нейрофізіологічними і темпераментальними властивостями. Це пояснюється тим, що темперамент забезпечує лише вроджену психодинамічну форму поведінки, а не її зміст, який формується в результаті соціальної взаємодії. Щодо цього Я. Стреляу наголошує: «...темперамент сам по собі не складає змісту поведінки – що по суті відрізняє його від особистості – і безпосередньо не визначає цей зміст». Зв'язок нервової системи та поведінки, типу нервової системи і характеру особистості у диференціальній психології визначається як *динамічний*.

Потужна наукова критика конституційних типологій темпераменту спричинена тим, що окремі індивідні властивості (особливості тілобудови і соматотипу) не лише закладалися в

основу темпераменту, а безпосередньо пов'язувалися з формуванням характеру, ототожнювалися з особистісними властивостями. Конституційні теорії вважають перехід від індивідних властивостей (форми психічної активності) до особистісних (змісту психічної активності) спрощено-механістичним, лінійним.

Індивідні властивості визначають діапазон можливостей вибору тієї чи іншої діяльності у межах, які не мають соціально суттєвого адаптивного значення. Однак, на думку Б.Г. Ананьєва, вищі психічні функції мають індивідуальні відмінності саме через те, що функціональні механізми пов'язані з основними індивідними характеристиками людини. При цьому психофізіологічні, нейродинамічні та конституційні властивості безпосередньо не пов'язані з операційними механізмами. В.С. Мерлін припускає, що багато-багатозначні зв'язки між окремими індивідними властивостями забезпечують широку варіативність біологічного функціонування людини і широкі компенсаторні можливості.

Висновки. Індивідні властивості не визначають властивостей особистості у змістовному аспекті, проте забезпечують широко варіабельні формально-динамічні характеристики, які опосередковано можуть здійснювати вплив на формування особистості.

4. Особистість як соціокультурний рівень індивідуальності

Особистість є продуктом загальноісторичного й онтогенетичного розвитку людини і презентує її з боку соціальних стосунків і діяльності. Провідним у формуванні особистості вважається принцип єдності свідомості і діяльності.

Категорія особистості є *суспільно-історичною* і розуміється як історія розвитку індивіда, який змінюється, у світі, що змінюється. Однак це не відповідає математичній сумі індивідних властивостей та інтеріоризованих суб'єктом соціальних цінностей і норм. Йдеться про складний, часом несподіваний зв'язок вищої нервової діяльності й особистості.

Як *соціально-психологічна категорія* особистість представлена у концептуальних положеннях соціальних відносин (Е.В. Ілієнков, В.М. М'ясищев), спрямованості (Л.І. Божович), установок (Д.М. Узнадзе), сукупності рис (Г. Айзенк, Р. Кеттелл, Г. Оллпорт), диспозицій (В.О. Ядов). Система ставлень індивіда до світу, оточуючих і себе згодом трансформується у риси характеру (*процес інтеріоризації*), які стають інструментом поведінки (*процеси екстеріоризації та об'єктивації*), що закріплюється в образі життя.

Найтісніше проблема особистості пов'язана з проблемою формування *характеру* як початкового продукту її розвитку. Згодом характер стає умовою подальшого розвитку особистості, забезпечуючи її психологічну цілісність, єдність. Характер визначають як певний стиль відносин і поведінки суб'єкта, що сформувався під дією життєвих впливів і надто виховання як цілеспрямованого процесу формування поведінкових реакцій та особистісних диспозицій. С.Л. Рубінштейн визначає характер як закріплену в індивіді систему генералізованих, узагальнених спонукань, що сформувалися в процесі розвитку особистості на основі ситуаційних спонукань і мотивів. Такою генералізованою реакцією можна вважати *рису* як гештальт вищого порядку, який передує рефлексії. Характер розглядають як психічний компонент особистості, що виражається в її спрямованості та волі, як ставлення індивіда до дійсності.

М.Д. Левітов схильний зближувати характер особистості з її індивідуальністю: «...характер являє собою індивідуальні яскраво виражені і якісно своєрідні риси людини, що впливають на її поведінку і вчинки». Проте коли Г. Оллпорт визначає характер як особистість, яку оцінюють, а особистість – як неоцінений характер, М.Д. Левітов наголошує, що характер неправомірно зводить лише до моральних рис, і відокремлює поняття характеру від поняття особистості, а тому говорить про характер людини, а не особистості. Щоправда, в Г. Оллпорта особистість теж не відділяється від індивідуальності. На його думку, особистість – це «...існуюча в межах індивіда динамічна організація таких психологічних систем, які визначають унікальність його пристосування до оточення».

На сучасному етапі розвитку психології характер визначається «як одна з основних структур індивідуальності, що фіксує в собі специфіку переходу від психобіологічних і загально психологічних до соціопсихічних, особистісних процесів...». Ще в 50-60-х роках ХХ століття проблема характеру розглядалася в контексті співвідношення з темпераментом і здібностями. Згодом підструктура характеру частково втратила значення як автономного чинника особистісного розвитку чи наслідку розвитку особистості і разом із підструктурою здібностей перетворилася на інструментальний прояв особистості як суб'єкта діяльності. Протиставляти та співвідносити почали темпераментальні й безпосередньо особистісні властивості індивідуальності. Це стало можливим завдяки дослідженням Б.М. Теплова та В.Д. Небиліцина, які обґрунтовували концепцію основних властивостей нервової системи і фіксували відсутність паралелізму між властивостями нервової системи і поведінкою. У цей час В.С. Мерлін обстоював положення про неможливість встановлення однозначних зв'язків між психодинамічними властивостями і властивостями особистості.

Поняття характеру було диференційоване у категоріях *спрямованості, ставлення, фіксованої форми смислового досвіду, диспозиції, аттitudів, установки, стилю, здібностей, стратегій*. Поведінка аналізується у системі «темперамент – особистість». Їх елементи протиставляються як жорсткі (автономні та стійкі) і гнучкі, що забезпечують взаємодію із соціальним середовищем.

Проголошуючи тезу про соціальну зумовленість характеру, вчені різняться у думках щодо його зв'язку з *темпераментом*. Більшість вважають, що темперамент є природною основою формування характеру, його біологічною канвою (Б.Г. Ананьєв, О.Г. Ковальов, В.М. М'ясищев, С.Л. Рубінштейн). На їх тісному зв'язку наполягає В.Д. Небиліцин, вважаючи, що властивості нервової системи утворюють фізіологічну основу, на якій розвиваються психічні властивості людини, але розвиток цих властивостей обумовлюється життєвими умовами. Натомість М.Д. Левітов вважає, що характер і темперамент є різними автономними сторонами психічного, що темперамент визначає лише форму прояву характеру. Б.М. Теплов наголошує, що властивості нервової системи не можуть зумовлювати жодних визначених форм поведінки і навіть не становлять підґрунтя, яке забезпечує краще формування певних особливостей. Хоча при цьому вважається, що вроджені фактори розвитку особистості діють на всіх етапах онтогенезу.

Певне ототожнення психодинамічних властивостей із властивостями особистості простежується у працях Г. Айзенка, А. Маслоу, Г. Оллпорта, К. Роджерса. Вони схильні ігнорувати темперамент в якості автономного компонента формування особистості, оскільки передовсім розглядають її змістовні характеристики, соціально детерміновані диспозиції. Це зумовлено фіксацією органічного зв'язку темпераменту з окремими рисами характеру чи якостями особистості. На їхню думку, такий зв'язок диференціюється лише щодо провідного впливу біогенних чи соціогенних факторів і призводить до формування первинних (генотипних) і вторинних (інструментальних) рис.

Натомість Б.Г. Ананьєв, В.С. Мерлін, К.К. Платонов намагалися показати складний багатозначний зв'язок біологічних компонентів психічного із вищими. Разом із тим, особистість у вищих проявах є незалежною від індивідуального рівня індивідуальності, якщо не брати до уваги впливу особистості на організмичні процеси, які проявляються у феноменах самонавіювання, аутотренінгу та гіпнозу. Зокрема, Л.М. Архангельський зауважує, що соціальна сутність людини здійснює вплив майже на всі основні її біологічні системи. У фундаментальній праці російських психологів навіть зауважується на тому, що «розділ про особистість повинен відкриватися не питанням про вплив, скажімо, темпераменту на сутність особистості, а навпаки – про особистість як регулятор системи всіх рівнів своєї, зокрема, природної організації».

В історичному аспекті проблема особистості майже одразу починає розумітися як проблема її *структури* – єдності елементів, їх зв'язків. Але структура особистості не лишається незмінною впродовж життя; вона є динамічною та варіабельною. С.Л. Рубінштейн виділяє два основних компоненти особистості: вміння та процеси, що стають властивостями особистості. О.Г. Ковальов вважає, що властивості особистості поєднуються у складні

структурні утворення: 1) темперамент (система природних властивостей); 2) спрямованість (система потреб, інтересів та ідеалів); 3) здібності (ансамбль інтелектуальних, вольових та емоційних властивостей); 4) характер (синтез відносин і певних способів поведінки). Натомість К.К. Платонов не вважає характер і здібності основними підструктурами особистості, а вбачає в них загальні її властивості, що мають свою «накладену структуру».

К.К. Платонов та В.С. Мерлін розуміють особистість в єдності всіх її підструктур – від біохімічних особливостей до соціального статусу особистості. «Відносна замкненість кожної з підсистем забезпечує її відносну автономність від інших підсистем і тим самим достатню кількість ступенів свободи на багатоманітні зовнішні впливи. Ієрархічне співвідношення підсистем забезпечує їхню координацію і спрямований характер діяльності великої системи». Особистість виступає інтегральною системою біогенних, психогенних і соціогенних елементів, що керує психічними процесами.

Отже, система особистості складається з двох відносно автономних, однак нерозривно пов'язаних підсистем: психофізіологічного базису та соціального статусу і соціогенних рис. Розглядаючи цю проблему крізь призму кореляції генотипового та досвідного, вчені обґрунтовують положення про те, що успадковується не поведінка як така, а лише *схильність*. Генотип лише частково детермінує природу досвіду, який набувається індивідом, а саме в аспектах вибіркової схильності. Такий системний підхід до проблеми розвитку особистості можна узагальнити словами І.В. Равіч-Щербо: «...чим вище в діяльності роль специфічно людської, мовленнєвої довільної саморегуляції, тим меншу роль відіграють фактори генотипу, і, навпаки, чим вони нижчі, тим чіткіше індивідуальні особливості цієї діяльності визначаються спадковістю».

Висновки. Особистість є продуктом соціокультурного середовища і формується у спілкуванні та діяльності. Характер є початковим продуктом, а згодом умовою розвитку особистості. Вивчення особистості вимагає системного підходу і зближується з проблемою індивідуальності. Специфіка індивідуальності виявляється в унікальності зв'язків фізіологічного й особистісного рядів, неповторності змістових і формальних аспектів такої взаємодії.

5. Основні теорії індивідуальних відмінностей

В історії розвитку диференціальної психології виокремлюють кілька підходів, які пояснюють причини появи індивідуальних відмінностей.

1. Теорія спадкових факторів. Своє наукове оформлення ця теорія почала отримувати у другій половині XIX століття у працях Ф. Гальтона Д. Кеттелла, А. Біне, які здебільшого стосувалися проблеми нерівності інтелекту і здібностей. Її сутність полягає в тому, що диференціація людей закладена на генетичному рівні, і соціальні колізії слабо її коригують. Спадковість є домінантним чинником, який визначає особливості розвитку інтелекту, здібностей, вихованості, психічних реакцій, хвороби тощо. Доля людини визначається її спадковістю.

Сьогодні вплив спадкових факторів вважається суттєвим, однак його досліджують обов'язково у зв'язку з фактором соціального середовища. Іншими словами, не можна говорити про самостійну роль спадковості чи середовища, а лише про їхню питому вагу у детермінації тої чи іншої риси особистості. Хоча в окремих випадках спадковість може отримати домінантне значення (наприклад, при розвитку певних психічних захворюваннях).

2. Теорія соціогенетичних факторів. Ця теорія отримала поширення в епоху Просвітництва і відстоювала положення про те, що індивідуальність людини визначається винятково впливом оточуючого середовища, вихованням (локівська концепція *Tabula rasa*). Відповідне соціальне середовище є домінуючим чинником, який визначає змістовні аспекти особистості суб'єкта. Значної розробки ця теорія набула у радянську добу, яка намагалася збудувати людину нової епохи й значною мірою ігнорувала психобіологічні чинники

розвитку. Це одна з можливих причин, чому соціопсихічні та психофізіологічні чинники розвитку здебільшого вивчалися поза системним зв'язком.

Вважається, що соціальний фактор становлення індивідуальності досить потужний, оскільки спрямовує розвиток здібностей суб'єкта, ніби пропонує певний спектр інтересів, життєвих цінностей, впливає на загальну спрямованість особистості. Однак можливості реалізації соціальних потенцій значною мірою, а інколи досить жорстко (наприклад, при наявності розумової відсталості) обмежуються вродженими психофізіологічними показниками, які свідомо не піддаються змінам, не коригуються.

3. Конвергентна теорія. Коли на початку ХХ століття стало ясно, що ані спадковість, ані соціум зазвичай не мають фатального значення для розвитку індивідуальності, вчені почали враховувати обидва ці фактори, особливості їхнього взаємозв'язку та взаємодії. Одним із родоначальників такого концептуального підходу став В. Штерн.

Слабка сторона конвергентної теорії полягає у тому, що спочатку вона фактично не враховувала суб'єктний вимір індивідуальності, її активність, спрямованість. Навіть вольові здібності особистості, які власне визначають її соціальну активність та саморозвиток, ставилися у пряму залежність від особливостей виховання. За конвергентного підходу не враховується суб'єктна селекція зовнішніх і внутрішніх впливів, а особистість стає механічним результатом більш сильного впливу певних чинників.

4. Конституційна теорія. Сутність цієї теорії полягає у тому, що конституція (тілобудова) суб'єкта ніби визначає його схильність до певного психіатричного захворювання (шизофренії, маніакально-депресивного психозу, епілепсії). Це, в свою чергу, визначає індивідуальну своєрідність особистості, її психологічний профіль, характер.

Хоча цей підхід від початку формувався на матеріалі психіатричних досліджень, його результати екстраполювалися на здорову вибірку, що можна вважати некоректним методологічним прийомом.

Ще однією слабкою стороною конституційної теорії є той факт, що розвиток особистості ставився вченими (Е. Кречмер, У. Шелдон) у безпосередню залежність від психосоматичного типу людини. Іншими словами, відбувається ототожнення темпераменту та особистості; індивідуальність значною мірою визначається генетичною складовою.

Висновки. У психологічній науці сформульовані кілька гіпотез формування індивідуальності: залежності від суто спадкових та суто соціальних чинників, їхнього взаємозв'язку та взаємодії, соматичного типу особистості

Лекція № 4

Тема лекції: Формальні психічні відмінності індивіда

План лекції

1. Історико-психологічний аналіз психобіологічних чинників розвитку індивідуальності
2. Взаємодія факторів спадковості і середовища у становленні індивідуальності
3. Міжіндивідуальні фактори психологічних відмінностей
4. Індивідуальні відмінності психічних процесів
5. Індивідуальні відмінності інтелекту та когнітивних стилів

Рекомендована література

- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014.
- Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва, 2006.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Новий світ-2000, 2011.

Лекційний матеріал

1. Історико-психологічний аналіз психобіологічних чинників розвитку індивідуальності

Розвиток емпіричної психології, бурхливо розпочатий наприкінці XVIII – початку XIX століття у фізіологічних дослідженнях Г. Гельмгольца, К. Людвіга, І. Мюллера, Е. Пфлюгера, пізніше доповнений еволюційною теорією Ч. Дарвіна та Г. Спенсера, результатами патопсихологічних досліджень французьких фізіологів сприяв виникненню наукових, дарма що стихійно-матеріалістичних уявлень про функціонування людської психіки.

Поряд із метафізично-ідеалістичними уявленнями про свідомо-вольові чинники поведінки людини набували ваги біологічні фактори. Поняття індивідуальності почало включати органічні елементи (В. Штерн). Причому біологічні фактори розумілися як первинні, а окремими вченими – як єдино істинні чинники людської активності (*біологічний редуціонізм*). Разом із тим психологія зберігала самостійність і «суб'єктивну унікальність» (Г. Спенсер). Повною мірою це проявилось у *френології* Ф.Й. Галля, який запропонував карту мозку з позначеними на ній центрами, що відповідають за розвиток окремих здібностей. Однак його концепція залежності психічних функцій від певних ділянок кори головного мозку в подальшому не витримала експериментальних перевірок, критикувалася за те, що не враховувала всього спектру здібностей, нічого не зазначала про здібності щодо набуття знань і соціалізації особистості. Історична місія френології полягала у тому, що вона дала поштовх для досліджень мозку, зокрема для виникнення *локалізаційної теорії мозкової діяльності* (П. Флексіг), що претендувало на емпіричне встановлення залежності феноменів свідомості від діяльності головного мозку.

Більшого значення набували концепції, що намагалися встановити зв'язок між організмом і свідомістю та пояснювати на цій основі індивідуальні та групові відмінності. Ключова роль у поведінці відводилась фактору спадковості. Зокрема, Ф. Гальтон обґрунтовував положення про те, що не можна розвинути більше, ніж передбачено природою. Продовжуючи витлумачувати механізм спадковості у положеннях Ж.-Б. Ламарка, чимала кількість психологів аж до 30-х років XX століття вважали, що можуть

успадкоуватись набуті ознаки, що власне обґрунтовувало еволюційну теорію й утверджувало механізм встановлення і закріплення індивідуальних відмінностей. Ідея «пришвидженої» еволюції дозволяла пояснювати проблему фізичного і психічного розвитку такими чинниками, які піддаються спостереженню впродовж кількох поколінь. Навіть Ч. Дарвін та Г. Спенсер, в окремих положеннях заперечуючи ламарківське вчення, вважали, що ознаки, набуті під впливом вправління та умов життя, здатні успадковуватись (*гіпотеза пангенезу*). Це стало науково-природничим підґрунтям для розуміння спадковості як потужного чинника психічного розвитку людини та її індивідуальних відмінностей. Відтепер пов'язувались особливості розвитку організму та його нервово-психічної системи. Втім, більшість учених збігалися у тому, що діти не становили повну копію батьків. Окремі дослідники писали про домінуюче значення соціального чинника у розвитку індивідуальності, були переконані, що передача характеру по спадковості є частковим випадком закону спадковості.

У першій чверті ХХ століття розуміння взаємозв'язку організму та свідомості набуло рис конституційного зв'язку (Е. Кречмер, У. Шелдон). Конституційність розглядалася як сума індивідуальних властивостей, що закладені генетично, як спосіб визначення психічного за певними соматичними ознаками. Співвідношення будови тіла і темпераменту встановлювалося за допомогою діяльності ендокринних залоз. У тогочасних концепціях вплив генетичного набув системних ознак, а сам характер зв'язку почав розумітися як багато-багатозначний. М. Ліфшиц до таких особливостей відносив морфологічні, функціональні та біохімічні властивості організму.

Поняття конституційності належить до психофізіологічного спектру вивчення людини. Однак воно відноситься як до тілесного, так і до психічного субстрату водночас. Зачатки таких уявлень представлені у працях О. Ф. Лазурського, який, визначаючи роль біологічного фактору у психічного розвитку, зосереджувався на дослідженні «соціальної фізіономії» особистості, натомість У. Джемс пропонував вивчати «фізичну особистість», яка включає тілесну організацію, несвідомі потяги та інстинкти. На загал тогочасна термінологія була наповнена суперечливим змістом, який являв спробу поєднати доти не поєднувані елементи індивідуальності.

Дещо пізніше, відмежовуючись від патопсихологічного матеріалу, К. Леонгард спробував на основі трьохкомпонентної теорії індивідуальності (спрямованість інтересів та схильності; почуття та воля; інтелект) розробити таку класифікацію акцентованих особистостей, що інтегрувало би риси як характеру (психосоціального феномену), так і темпераменту (психофізіологічного феномену) з домінуванням одного з них.

Специфіка психобіологічного підходу кінця ХІХ – початку ХХ століття полягала у тому, що істинною визнавалася спадкова, вроджена природа людини. Показовою у зв'язку з цим є класифікація характерів, запропонована Т. Рібо, який вказував, що характер становить певну феноменологічну стійкість і єдність психічних елементів. Справжній характер, на його думку, є незмінним, оскільки є вродженим. Відповідно негативну роль відіграють елементи характеру, які формуються під впливом зовнішнього середовища. Зокрема, Т. Рібо виділяв такий тип характеру як безформний, що стає результатом розвитку винятково набутого досвіду. В цьому характері немає нічого вродженого, а тому він надміру схильний до змін.

Ще одним прикладом є класифікація характерів, запропонована Б. Пересом. Він закладав в якості системоутворюючого чинника утворення характеру рухову сферу особистості. Відповідно виділяв рухливий, малорухливий і пристрасний типи, які здатні утворювати значну кількість комбінацій.

На початку ХХ століття на зміну біологічному редукціонізму приходять більш чітке розуміння системного зв'язку між фізіологічними і психічними елементами. Досить влучно цей взаємозв'язок резюмував В.М. Бехтерев: «...соціальна сфера особистості, розвиваючись на ґрунті органічної сфери, розширює її в залежності від соціальних умов життя до ступеня, коли органічні дії витісняються минулим досвідом соціальних відносин і соціальними взаємодіями». Н. Оппенгейм присутньо додав, що спадковість створює лише

певну схильність суб'єкта; це поєднання сил, для яких необхідний вплив середовища, що зможе спрямувати суб'єкта шляхом батьків.

Висновки. Усвідомлюючи важливість первинних, психофізіологічних чинників індивідуальності (особливості будови мозку і будови тіла), вчені намагалися «прикріпити» їх спочатку до характерологічних відмінностей, а затим визначати особливості особистості. Так постає проблема співвідношення темпераменту як спадкової психофізіологічної складової особистості і характеру як соціального компоненту особистості. Загальноприйнятим стало розуміння темпераменту як первинної психічної організації та реакції особистості, а характеру – як похідної. Чимала кількість суто психологічних феноменів пов'язувалась з конкретними організмичними чинниками (теорія взаємодії), а подекуди ототожнювалась (гіпотеза тотожності).

2. Взаємодія факторів спадковості і середовища у становленні індивідуальності

Спадковість як унікальний набір генів, який формується під час запліднення, визначає межі розвитку організму, а відтак всієї системи індивідуальності. Але оскільки генетична варіативність морфологічної і фізіологічної функціональності є достатньо широкою, то й характер психосоціальної функціональності суб'єкта вирізняє високий рівень унікальності та неповторності. Спадковість утворює конструкт *генетичного* у поведінці. Вона може проявлятися навіть у більш пізні періоди онтогенезу. Наприклад, при виникненні хвороб (у тому числі психічних), формуванні соматотипу, фізіологічних процесів (випадіння волосся, втрата гостроти зору тощо).

Генетичні аномалії обов'язковим чином позначаються на фізичній дисфункціональності суб'єкта і позитивно корелюють з широким спектром психічних патологій.

Середовище здійснює вплив на організм через стимули різної природи: біохімічні, фізичні, соціальні тощо. Фактор середовища починає діяти вже з моменту зачаття, а відтак вступає у тісний зв'язок зі спадковістю майже одразу. На цьому зауважували вчені ще сто років тому. Зокрема, І.О. Сікорський був стурбований тим, що найбільша кількість зачать припадає на період із листопада по лютий, коли відмічається найвищий рівень алкоголізму. Відтак, на його думку, формується алкогольна спадковість, яка сильно впливає на нервову систему індивіда.

Розрізняють соціальне і пренатальне середовище. **Пренатальне середовище** є первинним і може спричинити потужні індивідуальні зміни в організмі структурного характеру. Воно впливає на плід через організм матері, її психоемоційний стан, особливості харчування, діяльність залоз внутрішньої секреції, вживання шкідливих речовин. Спадковість і пренатальне середовище разом утворюють конструкт *вродженого*. Тобто немовля народжується, маючи не лише генетичну спадковість, а й наслідки впливу пренатального середовища. При цьому і перше, і друге є об'єктивними щодо впливу на організм плоду. Але якщо генетична спадковість є результатом неконтрольованого випадку у поєднанні генів, то пренатальне середовище піддається безпосередньому впливу з боку материнського організму.

Рис. 11. Чинники формування вродженого компоненту психіки

Соціальне середовище забезпечує розвиток і становлення особистості. Без потрапляння у людський соціум індивід, маючи необхідні біологічні задатки, ніколи не стане власне людиною: у нього не буде розвинута ходьба ногами, а також людське мовлення (і мислення). Крім формування загальнолюдських властивостей, у соціальному середовищі відбувається формування особистісної унікальності. На неї активно впливають міжособистісні стосунки, соціальні ролі суб'єкта, його включеність у певний вид діяльності (навчальна, професійна), субкультурні цінності, національна ментальність тощо.

При аналізі індивідуальності важливо визначити, які чинники поведінки є генетичними, а які – набутими. Зазвичай вони діють одночасно, але не завжди спільно, одновекторно. При цьому міра впливу кожного може суттєво відрізнятись. Наприклад, цікавим є питанням щодо основних чинників формування особистісної тривожності. Спадковою складовою може стати слабкий тип нервової системи, а зовнішнім фактором – соціальне середовище, яке оцінюється суб'єктом як загрозове, небезпечне. При збігові цих двох чинників майже напевне сформується особистісна тривожність суб'єкта як реакція слабкого типу нервової системи на небезпечне середовище; за наявності лише одного з чинників визначальною є ступінь, інтенсивність його прояву, який може бути достатнім або недостатнім для формування особистісної тривожності.

Окремі форми поведінкової активності є наслідком дії одного чиннику. Генетично детерміновані анатоμο-фізіолого-біохімічні властивості організму спричинюють реагування на зовнішні подразники у формі *рефлексів* та *інстинктів*. Педагогічні процеси – стихійні чи спеціальним чином організовані – формують принципи взаємодії з оточуючими, майже незалежно від генетичного фактору.

Прийнято вважати, що соціальне середовище впливає на розвиток особистості в залежності від специфіки вже наявної спадковості, але так само спадковість заломлюється крізь призму соціальної ситуації. Тобто спадковість і соціальне середовище селективно впливають одне на одного.

Феномен *подібності з батьками* продиктований як спільною генетикою, так і спільним соціальним середовищем, в якому дитина перебуває разом із батьками. В останньому випадку обов'язково слід враховувати потужні антагоністичні процеси *ідентифікації* (у дошкільному та молодшому шкільному віці) та *емансипації* (у підлітковому та юнацькому віці). Однак слід враховувати, що гени передаються не лише безпосередньо від батьків, а й від попередніх поколінь. Водночас процес соціалізації, особливо в останнє століття, відбувається не тільки і не стільки під впливом батьків; конкурентний вплив здійснюють діяльність ЗМІ, соціальні мережі.

Більшість вчених минулого дотримувались думки, що сила спадкових елементів проявляється значно відчутніше. Зокрема, утверджувалась положення про те, що успадковуються не просто «душевні» властивості, але й моральність, яка витікає з самої природи людини. На зламі XIX-XX століть панівним залишалось вчення Ж.-Б. Ламарка про спадковість набутих ознак. Ця «помилка» не в останню чергу пов'язана з тим, що спадкові ознаки зазвичай лишаються незмінними. Але вже доведено, що вроджені властивості можуть суттєво змінюватись в онтогенезі (наприклад, зріст, вага тіла піддаються корекції внаслідок занять спортом або в ситуації гіподинамії). На противагу їм набуті ознаки, які формуються в онтогенезі під впливом соціального середовища, здебільшого піддаються змінам, але й можуть демонструвати високий рівень стійкості. Наприклад, особистісні проблеми, сформовані в дитячий період, можуть лишатися впродовж всього життя у формі психологічних ігор та життєвих сценаріїв.

Сьогодні вчені дотримуються положення, що фактори спадковості і середовища можуть однаковою мірою впливати на формування індивідуальності і здебільшого діють комплексно, системно, у тісній взаємодії. Тобто індивідуальність, як правило, є продуктом *полідетермінації*, а не монодетермінації. У випадку, коли генетичні та соціальні фактори знаходять підкріплення одне в одного, певні феномени формуються і закріплюються швидко і міцно. Якщо ці фактори є антагоністичними, то феномени або взагалі не формуються, або отримують незначний розвиток, або можуть мати потужний розвиток за рахунок появи

значних мотиваційних потуг. Зокрема, у такий спосіб можна пояснити, яким чином комплекс неповноцінності, зумовлений невдалою первинною соціальною адаптацією через певні фізичні вади, може через механізм гіперкомпенсації в кінцевому випадку призвести до значних соціальних досягнень (у політиці, мистецтві, науці тощо).

Висновки. У розвитку індивідуальності фактори спадковості і середовища тісно взаємодіють, хоча й не завжди в одному напрямку. Кожен із цих факторів може демонструвати як високий рівень стійкості, так і варіативності під впливом іншого фактору.

3. Міжіндивідуальні фактори психологічних відмінностей

Індивідуальність функціонує на перетині безлічі зовнішніх і внутрішніх впливів, які перебувають у стані взаємодії, підсилення одне одного, боротьби чи нейтральної паралельної дії. Вплив спадковості називають *ендофактором*, вплив оточення – *екзофактором*.

До числа **екзофакторів** відносять виховний вплив у широкому (життєвий досвід) та вузькому (суто педагогічному) значенні. Педагогічні інтервенції як цілеспрямовані дії по виробленню адекватних життєвих установок покликані навчити суб'єкта гальмувати окремі імпульси, інстинкти, рефлексії і регулювати свою активність. Ключовими у цьому процесі будуть рівень *навіюваності* суб'єкта, його соціабельність (контактність), здатність до утворення *контрсугестії*. Наприклад, особи, які мають розумову відсталість, здебільшого демонструють надзвичайно високий рівень навіюваності і не здатні здійснювати контрсугестію (протистояти зовнішньому навіюванню вербальними стимулами, спрямованими на себе чи на зовнішній об'єкт). Труднощі у взаємодії з підлітками пов'язані саме із тим, що у них значно зростає рівень контрсугестії, що робить їх ненавіюваними з боку дорослих, здатними заперечувати зовнішні інструкції.

Ендофактори індивідуальних відмінностей вивчають за допомогою методів психофізіології, психогенетики, нейрофізіології. Найбільшої цінності останнім часом набули методи психогенетики, серед яких найбільш відомими є

- **генеалогічний метод**, який дозволяє порівняти між собою генетичний матеріал осіб, які перебувають у різному ступені родинності (біологічних батьків і дітей, братів і сестер, дядьків і племінників тощо). Зокрема, припускається, що чим ближча генетична спорідненість людей, тим більшою є подібність між ними за досліджуваною ознакою;
- **метод близнюків**, який дозволяє порівняти між собою монозиготних (гомозиготних) близнюків, що мають однаковий генетичний матеріал, та гетерозиготних (дизиготних) близнюків, генетичний матеріал яких збігається лише частково як у сиблінгів (біля 50% ідентичних генів);
- **метод вивчення прийомних дітей**, які максимально рано віддані на виховання до генетично чужих батьків.

Генетичний аналіз дозволяє відокремити вплив генетичного і соціального середовища і зробити певні припущення. Проте дослідити у такий спосіб винятковий вплив того чи іншого фактору досить складно. Насамперед слід знати, що успадковується не ознака як така, а ознака у певній популяції за певних впливів середовища. «Одна й та сама ознака може мати іншу спадковість в іншій популяції і в іншому середовищі».

Недолік *генеалогічного методу* полягає у тому, що у представників однієї родини спільними виявляються не лише гени, а й середовище соціального розвитку. Відтак цілком можливий варіант, коли певна ознака є родинною, але не є генетично успадкованою. Яскравим прикладом цього може бути феномен алкоголізму. Алкоголізм може мати в своїй основі фізіологічну чутливість до алкоголю, яка успадковується, але водночас алкоголізм може формуватися внаслідок соціальної ідентифікації.

Певною мірою нівелювати вплив середовища вдається шляхом *дослідження прийомних дітей*, коли певну ознаку вивчають попарно: спочатку – «дитина – біологічний родитель», потім – «дитина – прийомний родитель». Але й тут можуть виникнути серйозні труднощі.

Наприклад, така ознака як зріст, яка вважається генетично успадкованою, може сильно варіюватися в залежності від того, хто всиновив дітей. Якщо прийомні батьки можуть забезпечити дітей повноцінним харчуванням та задовільними умовами фізичного розвитку, то зріст цих дітей може бути ближчим до зросту прийомних батьків, ніж до низькорослих біологічних батьків, які погано харчувалися. «Відношення між геном, середовищем і організмом не одно-однозначні, а багато-багатозначні. Знаючи гени і середовище, ми не можемо прогнозувати, яким буде організм. Знаючи організм, ми не можемо визначити його генотип або середовище, в якому він розвивався». *Гени визначають лише граничні можливості організму, але не конкретний результат розвитку.*

Ще однією спробою дослідити вплив генотипу і середовища було *дослідження монозиготних близнюків*. Недоліками цього методу є те, що монозиготних близнюків зрідка розлучають, і те, що вони зазвичай виховуються в однакових умовах (схожі імена, зачіски, одяг, недиференційоване ставлення оточуючих). Батьки намагаються «підтримувати» ідентичний генотип ідентичним постнатальним середовищем.

Між генотипом і соціальним середовищем прийнято виділяти три типи зв'язку:

- пасивний вплив;
- реактивний вплив;
- активний вплив.

Класичною є ситуація **пасивного впливу**, коли особи мають спільний генотип (на рівні сиблінг-сиблінг, батьки-дитини) і спільне соціальне середовище, в якому вони функціонують. Як уже зазначалося, виокремити в такому випадку генетичне і суто родинне (соціальне) надзвичайно складно.

Реактивний вплив середовища на генотип індивіда виникає в ситуації, коли його вроджені ознаки викликають особливе ставлення до нього з боку найближчого оточення. Назагал це класична ситуація компенсації певної генетично зумовленої проблеми. Наприклад, в ситуації особливої пігментації шкіри, кольору волосся, генетичних хвороб, нетрадиційної сексуальної орієнтації тощо до цих індивідів може виявлятися особливе ставлення, яке, в свою чергу, провокує виникнення певних реакцій суб'єкта у формі рис характеру. Зокрема, таким чином може бути сформована завчена безпорадність (реакція на власну інвалідність), негативізм (реакція на неприйняття у колі однолітків через природний колір волосся), боягузливість (реакція на гомофобну поведінку однолітків).

Активний вплив можна спостерігати у ситуації гіперздатків індивіда, коли той шукає середовище, в якому можна їх розвивати до рівня обдарованості чи таланту. При цьому суб'єкт зазвичай демонструє високий рівень вольових здібностей, протистояючи соціальному середовищу, яке не підтримує це бажання чи перешкоджає. Класичним випадком є розповідь артиста про те, як йому доводилося долати впертість батьків через заборону здобувати фах артиста. Подібний вплив також спостерігається у ситуації нетрадиційної сексуальної орієнтації, коли суб'єкт розшукує середовище, де отримує можливість не гальмувати свої сексуальні смаки.

Висновки. Психологічні відмінності формуються під потужним впливом внутрішніх (ендо-) і зовнішніх (екзо-) факторів, які взаємодіють за трьома типами зв'язку: пасивним, реактивним та активним.

4. Індивідуальні відмінності психічних процесів

Проблема індивідуальних відмінностей психічних процесів виокремилась разом із початком психофізіологічних досліджень людини у лейпцігській лабораторії у другій половині XIX століття. Однак варіативність результатів перших психофізичних тестів здебільшого вважалася помилкою дослідників. Накопичивши досвід «відхилень», було зроблено висновок, що мова йде про «розширення» поняття норма, введення в обіг її ступенів, рівнів тощо.

Для вивчення психічних процесів використовувався метод поступових змін, або *метод*

ледве помітних змін. Під час таких досліджень вивчався мінімальний поріг подразнення, або та мінімальна інтенсивність подразнення, яка може сприйматися досліджуванним. Швидкоплинні зорові уявлення вивчалися за допомогою тахістоскопа Вундта та Фолькмана.

Поступово розвінчувалися інші міфи. Зокрема, міф про те, що *немовлята* не мають значної диференціації у своєму фізичному та психічному розвитку. Ч. Дарвін, В. Прейєр та інші відомі вчені проводили скрупульозні спостереження за розвитком власних дітей, вочевидь, у надії зафіксувати універсальні показники. Однак доволі скоро з'ясувалося, що немовлята демонструють суттєві відмінності у сенсомоторній сфері. Зокрема, значну вибірковість у реагуванні на подразники; немовлята мають відчутно різну пропорцію у структуруванні часу (стан сну, реакції крику). Також зафіксовані відмінності у тому, наскільки немовлята демонструють потребу в обіймах. Подальші спостереження показали, що малюки, які ухиляються від обіймів, виявлялися більш розвинутими у фізичному плані.

О.П. Нечаєв ставив питання про періодизацію шкільного віку. Для цього пропонував вивчати у дітей швидкість протікання психофізичних процесів і простих рухів, диференційованість сприймання світлових і звукових відчуттів, ступінь навіюваності та силу зростаючої втоми, пам'ять на багатозначні цифри. На початку ХХ століття вітчизняні вчені з'ясували, що з віком зростає ступінь диференційованості сприймання, об'єм та сила пам'яті, швидкість рухів і психічних процесів. Зокрема, зменшується час простої і складної психічної реакції за хроноскопом Гіппа. За допомогою цього хроноскопу дослідники також вивчали швидкість асоціацій, причому точність вимірювання сягали тисячних долі секунди.

Індивідуальна специфіка психічних процесів полягає у формуванні стилів сприймання і переробки інформації.

О.В. Лібін спробував узагальнити найбільш популярні концепції типів сприймання.

Табл. 4. Концепції типів сприймання

Вимірювання	Інтерпретація
<i>Аналітичні</i> (ті, що деталізують) / <i>синтетичні</i> (ті, що інтегрують)	<i>Аналітичні</i> індивіди проявляють тенденцію сприймати окремі частини, відчуваючи труднощі у вибудові цілісної структури й орієнтуються на відмінності; <i>синтетичні</i> індивіди сприймають явище як інтегроване ціле, виокремлюючи схожість між частинами.
<i>Об'єктивісти</i> / <i>суб'єктивісти</i>	<i>Об'єктивісти</i> демонструють стійке, вузько спрямоване і точне сприймання; <i>суб'єктивісти</i> мають більш широке поле сприймання з суб'єктивною інтерпретацією, що доповнює сприйняте.
<i>Концептуальні</i> (активні) / <i>перцептивні</i> (пасивні)	<i>Концептуальні</i> індивіди працюють раціонально, формулюючи гіпотези про правильне рішення при виконанні класифікації; <i>перцептивні</i> індивіди використовують метод проб і помилок, керуючись безпосереднім сприйняттям стимулу.
<i>Впевнені</i> , або ті, що оцінюють / <i>обережні</i> , або ті, що не оцінюють	<i>Впевнені</i> індивіди одним узагальненням інформують про те, що сприймають, включаючи неіснуючі деталі; <i>обережні</i> індивіди роблять докладні звіти, включаючи найдрібніші деталі.
<i>Дезінтегровані</i> / <i>інтегровані</i>	Сприймання <i>дезінтегрованих</i> індивідів нестабільне, незакономірне і не пов'язане з реальністю, яка сприймається; сприймання <i>інтегрованих</i> індивідів систематичне, логічне і реалістичне.
<i>Орієнтовані на колір</i> / <i>орієнтовані на форму</i>	<i>Орієнтовані на колір</i> індивіди в основу класифікації кладуть кольорові ознаки; <i>орієнтовані на форму</i> – ознаки форми. Виявлений зв'язок орієнтованих на форму з шизоїдними рисами особистості, а орієнтованих на колір – з циклоїдними рисами особистості.
<i>Візуальні</i> / <i>гаптичні</i>	<i>Візуальні</i> індивіди будують інтерпретацію, спираючись на зорові образи; <i>гаптичні</i> індивіди надають перевагу дотиково-кінестетичному каналу інформації.

Існують дарма що незначні розбіжності у *модальностях створення образів* у відповідь на зовнішні подразники. Найбільш дослідженими є *зорова, слухова та кінестетична* модальності. Okремо виділяють *дигітальну* модальність: особи, схильні до неї, переробляють інформацію винятково за допомогою логіки, використовуючи слова та числа. У відповідності з результатами досліджень, найбільший відсоток людей сприймає інформацію через зорові аналізатори, дещо меншою мірою – через слухові, ще меншою – через кінестетичні. Зазвичай протиставляють так званих візуалізаторів та вербалізаторів, що певною мірою відповідає класифікації І. П. Павлова, який поділяв людей на «художників» та «мислителів».

«Візуалізатори», як і «художники», фактично створюють образи такими, якими їх безпосередньо сприймають через зоровий аналізатор, можливо, в подальшому дещо трансформуючи його. Натомість «вербалізатори» (та «мислителі») перекодовують сприйняте у певні слова, наповнені смислом, логікою. Однак варто враховувати, що інтраіндивідуальні відмінності у силі зорової уяви досить значні, що було встановлено ще Ф. Гальтоном.

Мономодальне створення образів стає можливим лише в результаті рідкісних фізичних аномалій. Зазвичай образи формуються комплексно. Ще філософ Дж. Берклі показав, що зорові образи не можуть бути до кінця сформованими без участі тактильних відчуттів: для того, щоби *правильно бачити* предмет, треба його ще сприйняти на дотик.

Достатньо інтенсивними були дослідження *уваги*. Насамперед встановлено, що сила довільної уваги з віком зростає, що безпосередньо пов'язано з розвитком гальмівних функцій. Синдром дефіциту уваги зазвичай супроводжується так званою гіперактивністю (некерованою збудженістю) дитини та імпульсивністю і є неврологічно-поведінковим розладом, який частіше зустрічається у хлопчиків.

Об'єм уваги дітей коливається у межах від 2 до 5, а у дорослих – від 4 до 7.

З віком всі властивості уваги зростають: концентрація, об'єм, стійкість, розподіл та переключення. Порушення здібності до концентрації призводить до її розсіювання. Такий пізнавальний дефект може виникати при окремих хворобах (склероз, депресія, тривожні стани), розумовій відсталості, можуть бути пов'язаним із віковими психічними змінами.

Експериментальні дослідження *пам'яті* були одними з найперших в історії психології. Зокрема, Г. Еббінгауз встановив важливий вплив кількості повторів на запам'ятовування. Він один із перших дослідників, яким вдалося мінімізувати роль досвіду, інтересу та логічних побудов у дослідженні пам'яті (метод запам'ятовування беззмистовних складів). Мюллер та Шуман дослідили, що люди надають перевагу різним способам заучування: через зорові образи, механічне запам'ятовування, через слухання. Йост дійшов висновку, що краще запам'ятовується не безперервне заучування матеріалу у його цілісному форматі, а групами та з певними проміжками часу.

Цікавим, із наукової точки зору, був період з'ясування природи *дитячої амнезії*. Цей феномен став предметом дослідження у психоаналізі і пов'язувався із гнітючими дитячими переживаннями, які суб'єкт повинен витіснити. У випадку невдалого витіснення утворюється психологічна травма, яка призводить до невротичного розвитку особистості. Проте з'ясовано, що період дитячої амнезії, дарма що є загальною властивістю людей, має суттєві індивідуальні відмінності.

Основні інтраіндивідуальні відмінності, які вдається фіксувати у сфері пам'яті, стосуються такої її властивості як довготривалість/короткотривалість. Ця властивість має як індивідуальні вияви, так і вікові особливості.

Висновки. Індивідуальні відмінності у психічних процесах фіксуються з віку немовляти і з часом посилюються. Серед ключових слід відзначити відмінності у процесі конструювання образів у відповідь на зовнішні подразники (за зоровою, слуховою, кінестетичною модальностями), за способом сприймання інформації та її інтерпретації (аналітики/синтетика, об'єктивісти/суб'єктивісти, впевнені/обережні, концептуальні/перцептивні, дезінтегровані/інтегровані тощо). Також суттєві індивідуальні відмінності спостерігаються за такими видами психічних процесів як увага, пам'ять, уява, мислення.

5. Індивідуальні відмінності інтелекту та когнітивних стилів

Інтелект був чи не першим реальним предметом дослідження у диференціальній психології, а тести інтелекту фактично поклали початок психодіагностиці. Причиною такої цікавості був соціальний запит та практична значимість дослідження, оскільки це давало можливість диференціювати дітей за їхніми здібностями, встановити відповідність інтелектуальній нормі.

Під *інтелектом* розуміють здатність суб'єкта адаптуватися до світу, успішно здобувати і використовувати новий досвід. Ця здатність показує, наскільки суб'єкт здатен правильно та швидко засвоювати причинно-наслідкові зв'язки, пропонувати ефективні та оригінальні рішення актуальної проблеми, засвоювати великий масив інформації і відтворювати його у зміненій ситуації.

Інтелект розглядається як неоднорідний феномен. Вчені розрізняють загальний, біологічний, соціальний, академічний, вербальний, невербальний інтелект. Кожен вид інтелекту виконує специфічну функцію. Наприклад, *соціальний інтелект* може показувати успішність суб'єкта у розумінні поведінки інших людей, а відтак дозволяє альтернативним шляхом досягати поставлені цілі. Разом із тим, рівень академічного інтелекту у цього ж суб'єкта може залишатися низьким.

М. О. Холодна виокремлює такі загальні властивості інтелекту:

- властивості рівнів: ступінь розвитку пізнавальних функцій (пам'ять, увага, уява тощо);
- комбінаторні властивості: здатність комбінувати компоненти власного досвіду у нових життєвих та професійних ситуаціях;
- процесуальні властивості: операціональний склад та прийоми інтелектуальної діяльності;
- регуляторні властивості: координація та контроль за психічною активністю індивіда.

Існують два загальних підходи до вимірювання інтелектуальних здібностей людини. Відповідно з *однофакторним підходом* (К. Спірмен, Р. Кеттелл, Дж. Равен, Д. Векслер) інтелект являє єдину здібність, яку можна поміряти за допомогою ряду тестових процедур і встановити єдиний показник розвитку інтелекту IQ.

У відповідності з *багатофакторним підходом* (Л. Терстоун, Дж. Гілфорд) інтелект не можна поміряти за єдиним показником розвитку, оскільки той є складним множинним утворенням, основні фактори якого мають певну автономію розвитку. Зокрема, Л. Терстоуном виділялися такі інтелектуальні здібності як просторові, сприймання, обчислювальні, вербальне розуміння, пам'ять, логічне міркування.

Назагал інтелект є достатньо стійким психічним феноменом, проте він може змінюватися під впливом спеціального навчання і тренування. Водночас існує достатньо висока кореляція між результатами дослідження інтелекту та результатами навчальної успішності суб'єкта. Особливо чітко простежується вплив на інтелектуальний розвиток дітей у прийомних родинах.

Статистично доведено, що інтелект може варіюватися від успадкованого показника в діапазоні 20-25 пунктів, що є достатнім для якісного перевершення чи деградації дітей (наприклад, умовно вроджений середній IQ в результаті відповідної підготовки може стати вище середнього чи навіть високим).

Когнітивний стиль є структурною характеристикою мислення та способом отримання когнітивного продукту. Його розглядають як інструмент, який стабільно використовується на різних рівнях інтелектуального функціонування. Це – надання переваги певному способу переробки інформації, яка надходить з оточуючого світу (*Холодная 2002*).

Зазвичай когнітивний стиль є біполярним утворенням, тобто має крайні точки континууму, які виступають антагоністами. Наприклад, полезалежний/полenezалежний, аналітичний/синтетичний. Когнітивні полюси є рівноцінними і по-своєму ефективними в

залежності від ситуації застосування. Вони мають як сильні, так і слабкі сторони. Хоча сам інтелект може оцінюватися як високий чи низький.

Полезалежність / полenezалежність. Цей когнітивний стиль був вперше виділений Г. Віткіним та Д. Гудінафом. *Полезалежні* індивіди бачать зовнішнє видиме поле і їм складно розгледіти потрібну деталь у складному зображенні. *Полenezалежні* індивіди, навпаки, легко знаходять деталь у складному зображенні і долають вплив видимого поля.

Полезалежні індивіди частіше вступають у спілкування і шукають його. Інша особа може розглядатися ними як джерело і спосіб переробки інформації, тобто соціабельність полезалежних індивідів можна вважати компенсацією їх недостатньої пізнавальної ефективності. Цей стиль більше властивий жінкам. Полезалежним притаманні депресивні розлади.

Полenezалежним індивідам властиво перебувати на більшій відстані від співбесідника, демонструвати меншу схильність до розкриття почуттів. Вони надають перевагу професіям, пов'язаним з індивідуалізованими формами праці. Цей стиль більше властивий чоловікам. Полenezалежним притаманні паранояльні розлади.

Величина діапазону когнітивної еквівалентності. Р. Гарднером вивчалася понятійна диференційованість. Було з'ясовано, що одні індивіди при завданні на класифікації схильні ділити об'єкти на багато груп, що мають малий об'єм (*вузький діапазон еквівалентності*), інші – утворюють мало груп з більшою кількістю об'єктів (*широкий діапазон еквівалентності*). Вузький діапазон передбачає більш деталізовану категоризацію, вищу понятійну диференціацію, тобто схильність орієнтуватися на пошук відмінностей (аналітичність), а широкий діапазон – на менш деталізовану категоризацію, низьку понятійну диференційованість і, відповідно, схильність орієнтуватися на пошук подібності серед об'єктів (синтетичність).

Вузькість / широта категоризації. У цьому когнітивному стилі Р. Гарднер спробував відобразити ступінь суб'єктивної диференціації лише однієї категорії. Індивіди, які схильні до *вузької категоризації*, обмежують область застосування певної категорії; індивіди, схильні до *широкої категоризації*, підводять під одну категорію більше число прикладів, що її підтверджують.

Ригідність / гнучкість пізнавального контролю. Цей когнітивний стиль (Р. Гарднер) виявляється у конфліктній ситуації, коли необхідно долати певний стереотип. Наприклад, здійснити перехід від вербальних функцій до сенсорно-перцептивних дій. Індивіди з *ригідним пізнавальним контролем* здійснюють цей перехід із низьким ступенем автоматизації; вони демонструють низьку стійкість до перепон в процесі переключення і гірше реагують на вимоги актуальної ситуації; мають низькі показники продуктивності запам'ятовування та навчальну успішність; імпульсивні, часто збудливі. Індивіди з *гнучким пізнавальним контролем* мають високий ступінь автоматизації дій при переході від однієї діяльності до іншої, краще працюють у ситуації перепон, приймають до уваги вимоги актуальної ситуації, лишаються раціональними у прийнятті рішень.

Толерантність до нереалістичного досвіду (Дж. Клейн) виявляється у ситуації невизначеності, коли необхідно оцінити ставлення до подій, які не відповідають загальноприйнятому досвіду. *Толерантні індивіди* схильні трактувати досвід у відповідності з об'єктивною реальністю, а не того, що від них очікують, що є стереотипним. *Нетолерантні індивіди* схильні суперечити об'єктивній реальності і трактують отриманий досвід у відповідності з попередніми установками та стандартами. Вони часто мають високий рівень тривоги.

Імпульсивність / рефлексивність Дж. Каган описує як здатність швидко або повільно приймати рішення, що особливо проявляється в ситуації невизначеності. *Імпульсивні* індивіди швидше приймають рішення, без серйозного аналізу ситуації та вибору альтернативи. *Рефлексивні* індивіди, навпаки, вибір альтернативи здійснюють повільніше, перевіряють її правильність, ретельно аналізують наслідки вибору. Ці стратегії мають своє значення для визначення успішності інтелектуальної діяльності. Зазвичай рефлексивні використовують більш продуктивні стратегії вирішення проблеми, краще запам'ятовують отриманий досвід.

Вважається, що імпульсивність пов'язана з полезалежністю, а рефлексивність – з полenezалежністю.

Конкретна / абстрактна концептуалізація (О. Харві, Д. Хант, Х. Шродер). *Абстрактні* використовують більше інформації та стратегій при вирішенні проблем, *конкретні* – менше. Конкретні характеризуються недостатнім рівнем диференціювання понять та їхньої інтегрованості. Вони схильні до так званого чорно-білого мислення, спрощеного розуміння ситуації, залежності від позиції референтної групи, стереотипністю, низьким рівнем толерантності, ситуативністю. Абстрактні є вільними від ситуаційних впливів, орієнтуються на внутрішній досвід, схильні до ризику та незалежності суджень, намагаються врахувати непередбачувані обставини, гнучкі, креативні.

Когнітивна простота / складність (Дж. Келлі). Індивіди з високою *когнітивною складністю* мають високо диференційовані когнітивні структури; індивіди з високою *когнітивною простотою* мають слабо диференційовані когнітивні структури. На рівень когнітивної складності впливає не тільки кількість конструктів, але й ступінь їхнього взаємозв'язку, міра інтегрованості (субординації), ступінь стабільності (надійності).

Висновки. Когнітивний стиль характеризує спосіб переробки інформації і прийняття рішень. Вчені виокремлюють такі когнітивні стилі як полезалежність/полenezалежність, вузький/широкий діапазон еквівалентності, вузькість/широта категоризації, ригідність/гнучкість пізнавального контролю, толерантність до нереалістичного досвіду, імпульсивність/рефлексивність, конкретна/абстрактна концептуалізація, когнітивна простота/складність.

Лекція № 5

Тема лекції: Диференціація психічних захворювань

План лекції

1. Класифікація психічних розладів
2. Невротичні та психотичні розлади у структурі індивідуальності
3. Дихотомія психічних розладів у поглядах Е. Крепеліна
4. Чинники відмінностей психічних розладів

Рекомендована література

- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014.
- Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва, 2006.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017.
- Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010.
- Потапов И. В., Кузин Ю. А. О конференции «Международная классификация психических расстройств: от МКБ-10 к МКБ-11». *Психиатрия и психофармакотерапия*. 2014. № 2. С. 69–70.
- Рид Дж. М., Краснов В. Н., Кулыгина М. А. Подготовка МКБ-11: основные задачи, принципы и этапы пересмотра классификации психических и поведенческих расстройств. *Социальная и клиническая психиатрия*. 2013. Т. 23, № 4. С. 56–61.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Новий світ-2000, 2011.

Лекційний матеріал

1. Класифікація психічних розладів

Психічні розлади можна умовно поділити на три великі групи: неврози, психози та психопатії.

Неврози – це група психоневрологічних захворювань, в основі яких лежать розлади психіки без структурних та органічних змін центральної нервової системи. Неврози характеризуються тимчасовими та зворотними симптомами, які за правильної лікувальної тактики, можливо усунути повністю. Це оборотний граничний психічний розлад або функціональний стан нервової системи, при якому різко зростає чутливість до сигналів із зовнішнього та внутрішнього середовища. В основі неврозу лежить невротичний конфлікт – протиріччя між особистістю й значущими для неї сторонами дійсності, яке вирішується непродуктивно і нераціонально та супроводжується виникненням хворобливо-тяжких переживань невдачі, незадоволення потреб, недосяжності життєвих цілей, непоправності втрати тощо. Перебіг неврозу характеризується усвідомленням хворим факту своєї хвороби, не супроводжується порушенням сприйняття реального світу і проявляється в основному розладами емоційної сфери та соматовегетативними симптомами. Органічні зміни головного мозку при неврозі зазвичай відсутні.

Психоз – найтяжча форма психічних хвороб. Психотичний розлад – психіатричний термін, яким позначають ненормальний психічний стан, що має стосунок або до епізоду, або до психічного розладу, що найчастіше проявляється маяченням, галюцинаціями, руховими розладами у вигляді ступору чи збудження, афективними порушеннями (тобто порушенням

настрою) у вигляді депресії чи маніакального стану. Психози поділяють за їх походженням (етіологією) і причинами (патогенетичними механізмами розвитку) на ендogenous (зокрема шизофренія, шизоафективний розлад, психотичні форми афективних розладів), органічні, соматогенні, психогенні (реактивні, ситуативні), інтоксикації, абстинентні/пост-абстинентні.

Психопатія – патологічний характер та темперамент, який виник на основі вродженої неповноцінності вищої нервової діяльності та дисгармонії її розвитку. Це незвичайний, аномальний характер. Формування психопатій відбувається до кінця пубертатного перехідного періоду, до того часу, коли завершується розвиток характеру людини.

2. Невротичні та психотичні розлади у структурі індивідуальності

Психотичні розлади оформлюють індивідуальність особистості, замикаючи її в межах типової симптоматики. Індивід не має змоги розвиватися, оскільки для цього бракує ресурсів – фізіологічних, емоційно-вольових, когнітивних, оскільки вражається цілісна особистість. Для повноцінного функціонування необхідно відновитися насамперед на фізіологічному рівні, для чого застосовують медикаментозне лікування.

Невротичні розлади є зворотними, а тому не здійснюють такого обмеження у розвитку індивідуальності. Навпаки, неврози можна розглядати як ресурс для змін, оскільки вони засвідчують потужний внутрішній конфлікт. Їх можна сприймати як потенціал для переходу в інший тип особистості. Це – боротьба за власну особистість, яку суб'єкт не може виграти, але не здається, щоби стати конформним.

3. Дихотомія психічних розладів у поглядах Е. Крепеліна

Психічні розлади умовно можна поділити на дві загальні форми. Е. Крепелін вважав, що психічні ендogenous походження є невиліковними і більшою мірою позначаються на розладах мислення – **шизофренія**. Інша група – протилежна. Це розлади емоційної сфери, які об'єктивуються у **маніакально-депресивному розладі** (циклотимічний розлад). Останній характеризується тим, що суб'єкт перебуває між двома фазами настрою. Особливо небезпечною стає саме депресивна, бо може спровокувати суїцид, клінічну депресію.

Ця дихотомія лягає в основу психозів та психопатій. Також вона представлена у невротичних станах – нав'язливі (ритуальні) стани та неврастенія. Фактично в їх основі лежить здатність когнітивно захищатися від емоційних навантажень, стресу. Ті, хто може вибудувати когнітивну форму захисту (абсурд) щодо невротичної ситуації, набувають невроз нав'язливих станів (потенційно – шизофренію), решта набувають неврастенічний розлад (потенційно – маніакально-депресивний розлад).

4. Чинники відмінностей психічних розладів

Основними чинниками відмінностей психічних розладів, вочевидь, виступають психофізіологічні характеристики індивідів, зокрема, тип нервової системи, але також не менш важливим стає соціальне середовище, в якому перебуває індивід. Якщо соціальне середовище сприяє розвитку індивіда, то тип нервової системи може ставати нейтральним фактором травматизації суб'єкта; у протилежному випадку значення набуває тип нервової системи. Особи зі слабким типом нервової системи швидше сформуєть психічний розлад. Те саме стосується процесу реабілітації та психокорекції: особи із сильним типом нервової системи мають більше шансів нормалізувати психічну діяльність.

Ключовою є здатність витримувати психічне навантаження, особливості психологічних захистів, які сформувалися стихійним шляхом. Від цього залежить принаймні форма психічного захворювання: емоційна чи когнітивна деструкція є домінуючою.

Лекція № 6

Тема лекції: Проблема темпераменту у диференційній психології

План лекції

1. Історико-психологічний аналіз проблеми темпераменту
2. Властивості нервової системи як передумова темпераментальних відмінностей
3. Вікові аспекти розвитку властивостей нервової системи
4. Статеві відмінності у розвитку індивідуальності
5. Сучасні типології темпераменту

Рекомендована література

- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013. 600 с.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014. 216 с.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017. 284 с.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010. 432 с.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Новий світ-2000, 2011. 236 с.

Лекційний матеріал

1. Історико-психологічний аналіз проблеми темпераменту

Проблему темпераменту традиційно починають розглядати з історико-психологічних позицій. Це викликано пошуком відповіді на споконвічне питання про співвідношення фізіологічного і психічного, їхньої взаємодії, взаємозалежності (психофізична проблема, вперше сформульована Р. Декартом).

Онтогенетичний розвиток людини відбувається у межах, закладених філогенетичною програмою. Психологічні аспекти людини формуються на біологічній, допсихічній основі, яку можна вважати базовою координатою індивідуальності. З давніх-давен дослідники назагал правильно розуміли місце і значення феномену темпераменту у психічному функціонуванні та поведінці людини. Зокрема, цілком прогресивно зауважили на його спадковій природі (ще до розуміння генетичної спадковості як такої) і крос-ситуаційній стійкості.

З часів Гіпократа та Галена вчені, здебільшого медики, вважали темперамент вродженою, а пізніше суто спадковою основою відмінностей людини, які включають тілесні (конституційні) та нервові показники. Щоправда, розуміння нервової, власне психодинамічної детермінації темпераменту прийшло не відразу. Древньогрецькі лікарі висунули *гуморальну концепцію*, згідно якої темперамент є результатом складної діяльності залоз внутрішньої секреції (рідин), які визначають тип особистості впродовж всього життя і характеризують її з позиції здатності опиратися хворобам.

Власне поняття «темперамент» означає «змішування» (внутрішніх соків). Основні комбінації змішувань з домінуванням певних соків дають флегматичний (слиз, лімфа), холеричний (жовч), сангвінічний (кров), меланхолійний (чорна жовч) типи темпераменту. Флегматики вважалися спокійними і повільними, холерики – істеричними і гарячкуватими, сангвініки – рухливими та веселими, меланхоліки – депресивними та боязливими. Аристотель зауважував, що генії мають меланхолійний тип темпераменту. На його думку, це пов'язано з їхньою глибокою чутливістю, здатністю тривалий час відчувати емоції, поєднані з розумом.

На зміну гуморальній концепції у XVIII столітті приходять *наївно фізіологічні теорії*. А. Галлер запропонував вважати домінуючим у формуванні темпераменту властивості

мускульних волокон, а саме їхню щільність, здатність реагувати на хімічні та механічні подразнення нерву. Інші вчені досліджували нервову систему з позицій її будови, структури. Зокрема, важливим фактором вважалася товщина нервів, їхня механічна чутливість.

У цей час темперамент розглядається як основний елемент людського функціонування, який передається спадково і забезпечує стійкі тенденції у поведінці. Причому темперамент має як фізичний аспект, так моральний. Тобто він аналізується як статична (власне фізіологічна), так і динамічна (характер) властивість індивіда. Так, А. Фуллер вказував, що індивідуальність обов'язково містить органічні елементи і навіть зазначав, що люди володіють «вродженим характером». «Наш вроджений характер – це наш організм, який він є зсередини, а наш організм – це наш вроджений характер, який розглядається ззовні».

У 1920-х роках темперамент на деякий час досить міцно «прив'язується» до конституційної моделі (особливостей тілобудови людини). Конституційна концепція темпераменту сформувалася у межах психіатрії, яка шукала пояснення причин виникнення складних психотичних розладів. Е. Кречмер спробував встановити кореляцію між тілобудовою і темпераментом і висловив гіпотезу, що ця кореляція встановлюється за допомогою особливостей діяльності ендокринних залоз. При цьому темперамент позначається на схильності до психічних та соматичних захворювань.

Е. Кречмер виокремив такі типи тілобудови:

- *астенічний (або лептосоматичний) тип*: худий, високого зросту, тонкий, блідий, із вузькими плечами, тонкими руками, вузька та пласка грудна клітка;
- *атлетичний тип*: середній або високий зріст, із широкими виступаючими плечами, пружним животом, гарно розвинута мускулатура;
- *пикнічний тип*: схильний до ожиріння, невиражена структура рухового апарату, м'яке широке лице на короткій шії;
- *диспластичний тип*: безформна, неправильна тілобудова, притаманні деформації тіла.

Вказані типи тілобудови мають численні варіації. Вони утворюють два основних типи темпераменту: шизоїдний і циклоїдний.

Шизоїдний тип темпераменту більшою мірою відповідає астенічному типу тілобудови. Це – замкнений, нетовариський, стриманий, серйозний, боязливий, сором'язливий індивід, у крайніх випадках проявляється аутизм, впертість, сухість характеру, ригідність життєвих установок, ненавіюваність, притаманна схильність до захворювання на шизофренію.

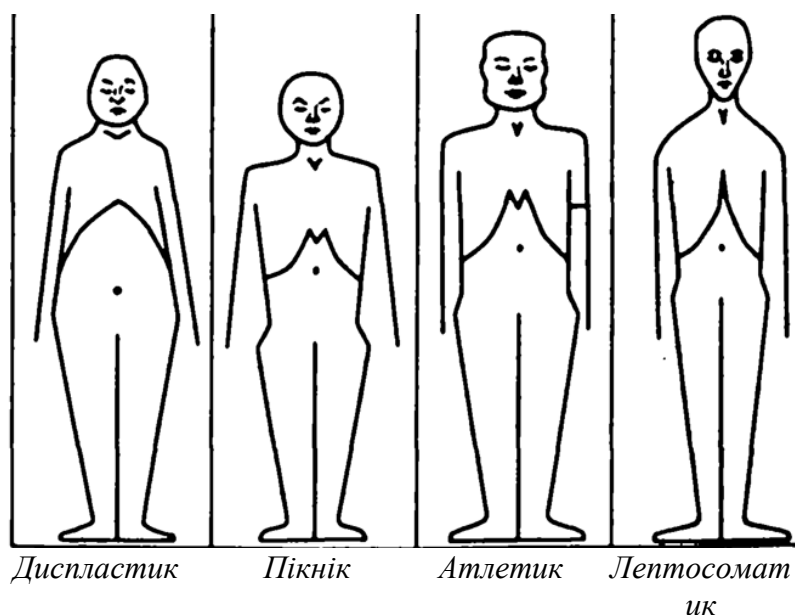

Рис. 12. Типи тілобудови за Е. Кречмером

Циклоїдний тип темпераменту відповідає пікнічному типу тілобудови. Він легко контактує з оточенням, є товаришким, добросердним, веселим, дотепним, але в нього помітно коливаються емоції. Зазвичай циклотиміки діляться на тих, хто тяжіє до гіпоманіакальності і депресивних станів. У них існує схильність до захворювання на маніакально-депресивний психоз.

Табл. 5. Типологія темпераментів за Е. Кречмером

Критерії аналізу	Циклотимічний тип	Шизотимічний тип
Психестезія та настрої	Діатетична пропорція: між підвищеним (веселий) і депресивним (печальний)	Психестетична пропорція: між гіперестетичним (дратівливий) та анестетичним (холодний)
Психічний тип	Коливається крива темпераменту: між рухливим і флегматичним	Стрибаюча крива темпераменту: між поривчастістю і тягучістю, альтернативне мислення і почуття
Психомоторна сфера	Адекватна подразненню, закруглена, природна, м'яка	Часто неадекватна подразненню, затримка, паралічність, дерев'яність
Близький тип будови тіла	Пікнічний	Астенічний, атлетичний, дипластичний та їхні комбінації

Дещо пізніше вчені почали виокремлювати **іксотимічний тип** темпераменту, який частіше притаманний атлетикам. Для них характерний спокій, стриманість в емоційних та мімічних реакціях, неадаптивність, невисока гнучкість мислення. Атлетики схильні до епілептоїдного розладу.

Ще один варіант теорії конституційних типів розроблено У. Шелдоном. Використовуючи антропоскопічний метод у дослідженні власних студентів, він виокремив три типи тілобудови, які досить схожі з кречмерівськими. **Ендоморфний тип** тілобудови відповідає пікнічному, **мезоформний** – атлетичному, **ектоморфний** – астенічному.

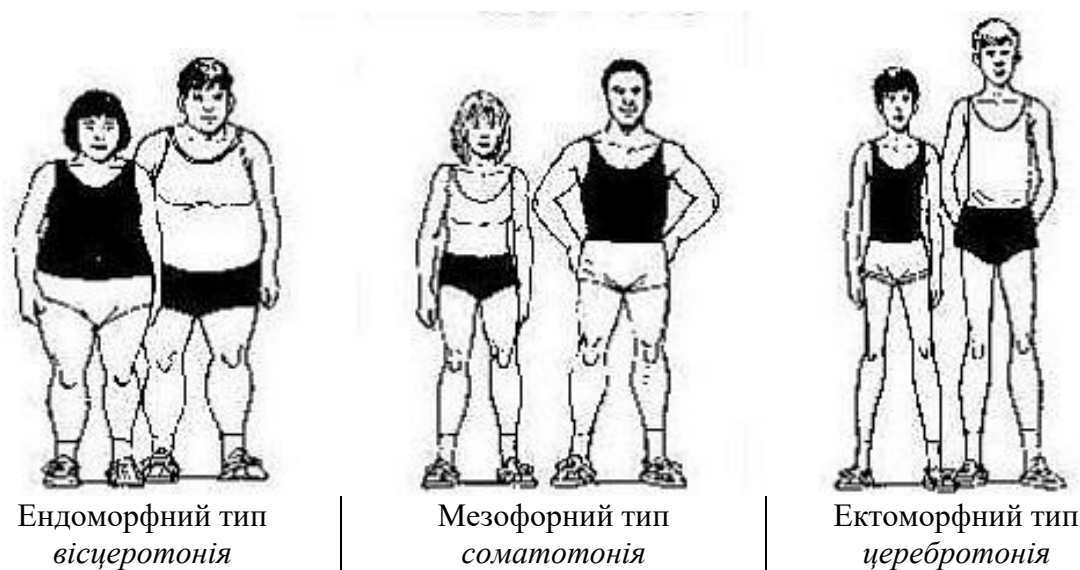

Рис. 13. Типи тілобудови за У. Шелдоном

На думку У. Шелдона, ендоморфний тип тілобудови корелює з **вісцеротонією**, для якої характерне переважання товаришкості, привітності, прагнення до комфорту, а також легкість

у вираженні почуттів, співчутливість. Для мезоморфного типу тілобудови притаманна **соматотонія**: пристрась до пригод, прихованість почуттів та емоцій, агресивність, впевненість. Для осіб з екоморфним типом тілобудови характерною є **церебротонія**: скутість, соціальна загальмованість, потайливість, прагнення до самотності у важку хвилину.

Табл. 6. Типи темпераменту та їх характеристики за У. Шелдоном

Вісцеротонія	Соматотонія	Церебротонія
Розслабленість у поставі та рухах	Впевненість у поставі та рухах	Загальмованість манер та рухів, скутість
Прагнення комфорту	Схильність до фізичних навантажень та пригод	Надмірна фізіологічна реактивність
Уповільнені реакції	Енергійність	Підвищена швидкість реакцій
Пристрасть до їжі	Потреба у рухах і насолоді від них	Схильність до інтимності
Соціалізація харчової потреби	Прагнення до домінування, жага влади	Надмірна розумова напруга, підвищений рівень уваги, тривожність
Схильність до компаній і дружніх гулянок	Схильність до ризику	Потайливість почуттів, емоційна стриманість
Схильність до громадського життя	Рішучість, хоробрість	Самоконтроль міміки
Соціофілія	Хоробрість у бою	Соціофобія
Привітність з усіма	Агресивність у змаганнях	Труднощі у встановленні соціальних контактів
Жага похвали та схвалення	Психологічна нечутливість, емоційна черствість	Труднощі у набутті нових навичок, слабкий автоматизм
Орієнтація на інших людей	Клаустрофобія	Боязнь відкритого простору
Стабільність емоційних проявів	Брак тактовності і співчуття	Невміння передбачити ставлення до себе інших людей
Терпимість	Голосний голос	Тихий голос, боязнь викликати шум
Безтурботна задоволеність	Спартанська байдужість до болю	Надмірна чутливість до болю
Глибокий сон	Загальна галасливість	Недостатній сон, хронічна втома
Юнацька жвавність манер і зовнішнього вигляду	Зовнішній вигляд відповідає більш старшому віку	Безхарактерність
Легкість у спілкуванні та вираженні почуттів, екстравертованість	Екстраверсія у вчинках, але потайливість у почуттях	Інтроверсія
Комунікабельність та м'якість у стані сп'яніння	Агресивність і самовпевненість у стані сп'яніння	Стійкість до дії алкоголю та інших депресантів
Потреба в людях у скрутну хвилину	Потреба в діях у скрутну хвилину	Потреба в самоті у скрутну хвилину
Орієнтація на дитинство та сімейні стосунки	Орієнтація на юнацькі цілі та заняття	Орієнтація на пізні періоди життя

Одним із найбільш перспективних напрямків встановлення типологічних відмінностей є кореляційний аналіз соматології, власне конституційних властивостей організму і типологічних властивостей нервової системи. Зокрема, конституційна діагностика відбувається за трьома напрямками: визначення соматичного типу і характеру метаболізму, типу реактивності і нейродинамічних особливостей організму.

Обмеженість конституційних концепцій темпераменту полягає у тому, що вони претендують на те, щоби пояснювати не лише психодинамічні особливості індивіда, але й прогнозувати формування особистісних характеристик. Натомість особистісні характеристики залежать насамперед від соціального оточення та набутого життєвого досвіду. Принаймні у типології У. Шелдона темперамент виступає певним рівнем особистості.

З іншого боку, можна говорити про наявність кореляції між окремими фізичними та психологічними якостями. Діяльність залоз внутрішньої секреції, неврологічні розлади суттєвим чином впливають на поведінку суб'єкта. Одні й ті самі відмінності у поведінці можуть бути спричинені як суто функціональними порушеннями (наприклад, особливостями виховання), так і структурними (наприклад, при органічній патології). Безвільність особистості може бути наслідком відповідного виховання, педагогічної занедбаності, але й може бути результатом механічного ураження чи хірургічного видалення лобних ділянок головного мозку.

Достеменно відомо, що *глухота* як сенсорний дефект на психічний розвиток дитини впливає більш деструктивно, ніж *сліпота*. Це пов'язано з труднощами формування другої сигнальної системи у глухих людей, а відтак і мислення.

Також встановлено, що *величина голови* є нейтральним чинником щодо розумових здібностей людини. Хоча у побутовій психології зауважується, що велика голова є свідченням великого розуму. Досить тривалий час навіть у психології фіксувалися кореляційні зв'язки між фізичними особливостями та особистісними характеристиками. Нерідко й сьогодні можна побачити, що красивих дітей сприймають як більш здібних, дисциплінованих чи добрих, ніж дітей із непривабливою зовнішністю.

Висновки. Історико-психологічний аналіз показав, що вчені пройшли складний шлях розуміння темпераменту – від діяльності залоз внутрішньої секреції до фізичних характеристик людини.

2. Властивості нервової системи як передумова темпераментальних відмінностей

На сучасному етапі розвитку психологічної науки *темперамент* визначають як спадкову усталену характеристику індивідуальності, що виокремлює її з психодинамічного боку. Темперамент є динамічною формою прояву особистості, яка показує її зі сторони екстраверсії чи інтроверсії, пластичності-ригідності нервових процесів, емоційного тону тощо.

Сьогодні проблема темпераменту розглядається у контексті проблеми властивостей нервової системи. Ця проблема найбільш фундаментально почала розроблятися І.П. Павловим у контексті експериментальних досліджень над тваринами. Вченим виокремлено три основних типи нервової системи: центральний – *врівноважений* і два крайніх – *збудливий* та *гальмівний*. При цьому збудливий тип в його вищому прояві зазвичай поводить себе агресивно, а гальмівний – боягузливо. Зіставивши своє вчення з гіппократівським, І.П. Павлов припустив, що збудливий тип нервової системи – це холеричний тип темпераменту, а гальмівний тип нервової системи – це меланхолічний тип темпераменту; натомість центральному (врівноваженому) типу нервової системи відповідають флегматичний і сангвінічний тип.

І.П. Павлов зосередився на вивченні трьох основних властивостей нервової системи: сила процесів збудження і гальмування, врівноваженість їх між собою і рухливість нервових процесів. *Сила нервової системи* вказує на рівень нервової працездатності, на здатність витримувати дію потужних зовнішніх подразників, перебувати у збудженому стані і не

загальмовуватися. *Рухливість нервових процесів* вказує на здатність суб'єкта реагувати на зовнішні подразники при їхній зміні.

О.В. Лібін спробував представити павловську схему співставлення властивостей нервової системи й особливостей реакції з класичними (гіпократівськими) типами темпераментів.

Табл. 7. Співставлення параметрів нервової системи, темпераменту і типу реакції

Тип нервової системи	Характеристика нервових процесів		Характеристики реакцій			Тип темпераменту
	сила	врівноваженість	рухливість	інтенсивність	швидкість	
нестримний	+	–	+	надмірна	+	<i>холерик</i>
живий	+	+	+	помірна	+	<i>сангвінік</i>
інертний	+	+	–	сильна	–	<i>флегматик</i>
слабкий	–	–	+ –	слабка	–	<i>меланхолік</i>

Примітка. «+» – це вираження сили, врівноваженості, рухливості, швидкості; «–» – вираження слабкості, неврівноваженості, інертності, повільності.

Вчення І.П. Павлова поклало початок розвитку диференціально-психологічним дослідженням у радянській психології. Найбільш продуктивними у розробці її положень виявились лабораторії Б.М. Теплова – В.Д. Небиліцина та В.С. Мерліна. Щоправда, у своїй роботі перші зробили акцент не на вивчення темпераментів як поєднанні властивостей нервової системи у певні типи, а досліджували окремі властивості нервової системи, намагалися розширити їхній спектр, щоби більш диференційовано підійти до цієї проблеми. Лише зібравши більш-менш повну інформацію щодо властивостей нервової системи, вони сподівалися збудувати нову теорію темпераменту.

В.С. Мерлін, крім означених, пропонував вивчати ще й такі параметри темпераменту як емоційна збудливість, збудливість уваги, силу емоцій, тривожність, імпульсивність (реактивність мимовільних рухів), активність вольової, цілеспрямованої діяльності, пластичність-ригідність, резистентність (опірність), суб'єктивізацію (упередженість). Йому вдалося встановити, що кожна властивість темпераменту перебуває у лінійній залежності від кількох властивостей нервової системи, а значить властивості темпераменту і властивості нервової системи є гомоморфними. Фактично висновки про темперамент можна робити на основі точного знання про співвідношення властивостей нервової системи між собою.

Б.М. Теплов вказав на те, що зовнішня поведінка не є прямим й однозначним показником наявного типу нервової системи. Крім того, він погодився з положенням І.П. Павлова про те, що генотип і фенотип людини різняться і що остаточно форма нервової діяльності дещо відрізняється від вродженого типу нервової системи. Тобто властивості нервової системи є природними властивостями індивіда, однак не вичерпуються його спадковістю. Властивості нервової системи – результат як пренатального розвитку, так і умов розвитку в ранньому онтогенезі. Зокрема, В.Д. Небиліцин показав, що зміни властивостей нервової системи можливі лише у ранньому онтогенезі, але при цьому самі форми поведінки залежать від умов життя.

Проте в подальшому висновки вчених різнилися. Б.М. Теплов не погодився з І.П. Павловим щодо того, щоби вважати слабкий тип нервової системи «інвалідним». Він вказував на те, що слабкий тип нервової системи є наслідком її високої реактивності та чутливості, що дозволяє швидше реагувати на зміни зовнішнього середовища. Це забезпечує можливість перешкоджати процесу гальмування в ситуації монотонної діяльності, яка, як відомо, є бідною на подразники.

На сучасному етапі розвитку психології *темперамент* додатково розглядають як регуляторний механізм поведінки людини. Зокрема як енергетичну характеристику поведінки і часових параметрів реакції, яка є відносно стійкою. «Темперамент ... – характеристика індивіда з боку динамічних особливостей його психічної діяльності, тобто темпу, швидкості, ритму, інтенсивності, що складають цю діяльність психічних процесів і станів».

Отже, йдеться про формальні, функціональні характеристики поведінки, які не є її змістовим наповненням, не є моральною стороною вчинку індивіда. Іншими словами, темперамент як інтегральну психофізіологічну характеристику індивіда не можна розглядати з позитивної чи негативної позиції розвитку людини. Темперамент є лише формою становлення суб'єкта, яка є майже нейтральною щодо змісту та напрямку розвитку особистості.

Темперамент як енергетичний рівень поведінки вимірюється реактивністю та активністю.

Реактивність – це інтенсивність психічних реакцій, яка є відносно стійкою у часі. Реактивність проявляється через сенсорну, емоційну збудливість індивіда та рівень його працездатності. Рівень працездатності – це ступінь сили нервової системи, яка перебуває у зворотній залежності до чутливості нервової системи. **Активність** індивіда демонструє інтенсивність, тривалість і частоту виконуваних дій. Це – регулятор рівня психічного збудження, яке певним чином спрямовується.

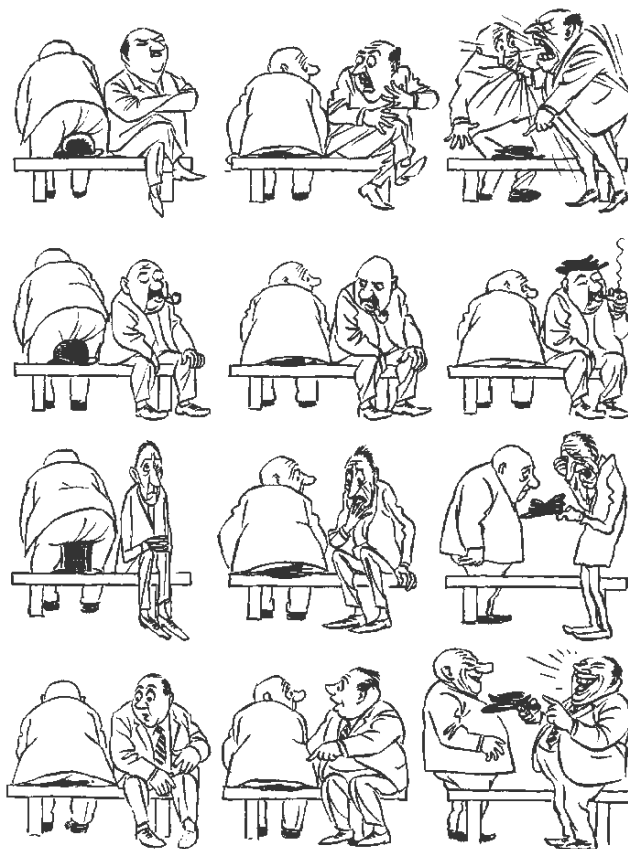

Рис. 14. Темперамент у коміксах Херлуфа Бідструпа

На думку Я. Стреляу, між реактивністю та активністю існує зворотний зв'язок: «Високореактивні індивіди, які сильно реагують на безпосередні подразники, зазвичай характеризуються пониженою активністю дій, їхня діяльність мало інтенсивна; це пов'язано з тим, що їхній фізіологічний механізм радше посилює стимуляцію. Натомість низькореактивні індивіди характеризуються більшою активністю. Це означає, що реагуючи назагал слабкіше, ніж високореактивні індивіди, на безпосередні подразники, вони разом із тим відрізняються більшою інтенсивністю дій. Це пов'язано з тим, що їхній фізіологічний механізм скоріше гальмує стимуляцію».

Часова характеристика реагування полягає у швидкості-повільності реакції та рухливості-інертності реагування.

Швидкість реакції може визначатися двома способами: або часом реагування від отримання стимулу до дії, або часом виконання дій (сумою реакцій). Визначення швидкості реакції в окремих професіях має велике значення, а відтак входить до тестової батареї. **Рухливість** реагування розглядається як здатність індивіда переходити від однієї реакції до іншої. Йдеться про гнучкість у реагуванні на зовнішні стимули при збереженні адекватності дій.

В.М. Русалов розробив спеціальну теорію темпераменту, який розглядав темперамент як базисне утворення психосоціобіологічної природи. На його думку, темперамент передається спадково і тісно корелює з усіма біологічними підструктурами. Темперамент майже не змінюється впродовж життя, є крос-ситуаційною характеристикою вияву енергетичної напруги суб'єкта і може проявлятися уже в дитинстві.

В.М. Русалов виокремив чотири основних властивості темпераменту: ергічність (витривалість); пластичність; швидкість; емоційність (чутливість). Кожна з цих властивостей оцінюється автором з предметної та соціальної сторони. В результаті виокремлено вісім блоків, які утворюють структуру темпераменту:

1. *Предметна ергічність* – жага розумової і фізичної напруги, надлишок або нестача сил.
2. *Соціальна ергічність* – відкритість до спілкування, контактність, легкість у встановленні зав'язків.
3. *Предметна пластичність* – в'язкість або гнучкість мислення, здатність переключатися з одного виду діяльності на інший, прагнення до різноманітності.
4. *Соціальна пластичність* – стриманість або збудженість у спілкуванні.
5. *Предметний темп* – швидкість моторно-рухових операцій.
6. *Соціальний темп* – мовно-рухова активність, здатність до вербалізації внутрішніх образів, уявлень.
7. *Предметна емоційність* – чутливість до незбігу реального та бажаного результату.
8. *Соціальна емоційність* – відчуття впевненості у процесі спілкування, ступінь тривоги щодо невдач у взаємодії.

Висновки. Темперамент є продуктом розвитку нервової системи, комбінації різних її характеристик. Темперамент є відносно стабільним і таким психічним утворенням, що не зазнає змін під впливом соціального середовища.

3. Вікові аспекти розвитку властивостей нервової системи

Відмінності у властивостях нервової системи стають помітними з моменту народження дитини. Це проявляється через вибірковість у реагуванні на зовнішні стимули (привертає подразник мимовільну увагу чи ні), у часових характеристиках адаптації до нового середовища (швидкість звикання), у загальній збудливості малюка, у ступені рухової активності, у потребі в тілесному контакті тощо. І хоча ці характеристики не обов'язково зберігаються в онтогенезі, втім, можна говорити про індивідуальні відмінності немовлят.

Найбільший внесок у дослідження нервової системи дітей зроблено В.Е. Чудновським, Н.С. Лейтесом. Дослідниками встановлено, що на ранніх етапах розвитку (до 7-8 років) діти мають *слабкий тип нервової системи*, а відтак стає зрозуміло, що зафіксувати інтегральні властивості темпераменту стає неможливо. Слабкість нервової системи позначається на швидкій втомлюваності дітей, порівняно частому гальмуванню в ситуації сильної дії зовнішніх подразників. Разом із тим слабка нервова система сприяє виникненню підвищеної чутливості і часом неадекватної емоційної збудливості (зокрема, плаксивості, істеричних нападах).

Гальмівні процеси у дітей формуються пізніше, ніж реакції збудження. Це яскраво видно у загальній ситуації домінування у дітей мимовільних психічних процесів і педагогічних труднощів у формуванні довільних нервових процесів. І.О. Сікорський це показував на відмінностях між так званою зовнішньою та внутрішньою увагою у дітей: «...в основі внутрішньої уваги лежить активна затримка всіх проявів активної уваги, тобто внутрішня увага починається у нас з того, що ми не просто припиняємо сприймати зовнішні враження, але ми активно ухиляємося від них, уникаємо їх і насамперед активно витісняємо ті рухи, які необхідні для захоплення зовнішніх вражень...».

Попереднє зауваження позначається на тому, що в поведінці дітей *переважають процеси збудження*, що позначається на їхній високій поведінковій активності, непосидючості, пошуку розваг, нових вражень. Діти частіше за дорослих демонструють емоційну невірноваженість, ситуаційну імпульсивність у прийнятті рішень, неможливість вчасно зупинитися, віддати собі звіт у власних діях.

Більш потужна диференціація за ознаками темпераменту і власне оформлення темпераментального профілю відбувається вже в підлітковому та юнацькому віці. В цей час

починає оформлюватись характер індивіда. Часовий збіг цих двох психічних процесів становить загальну закономірність психічного розвитку людини. Темперамент стає ніби фундаментом, на якому будується характер суб'єкта, хоча повністю його не визначає. Їхнє злиття відбувається у такому феномені як *стиль діяльності* (навчальної, трудової). Стиль інтегрує стійкі способи діяльності суб'єкта, стереотипи його реагування на соціальні стимули у типових початкових, виробничих, життєвих ситуаціях. Найбільшого розвитку це поняття здобуло у працях А. Адлера, який висунув концепцію стилю життя. Життєвий стиль формується в ранньому дитинстві у формі поєднання особистісних якостей, що знаходять вираження у стійких поведінкових тенденціях.

Висновки. Темперамент розгортається в онтогенезі, переважно поза впливом соціального оточення і зумовлює присутні формально-психологічні відмінності дітей. Нервова система дітей переважний відтинок часу є слабкою і домінуючими є процеси збудження.

4. Статеві відмінності у розвитку індивідуальності

Стать людини визначається під час зачаття і в постнатальний період стає умовою соціалізації індивіда.

Під статевими відмінностями розуміють сукупність всіх анатомо-фізіологічних ознак, що презентують людину як чоловіка або жінку. Варто при цьому розрізняти ставлення людини до себе зі статевої точки зору, адже це значною мірою впливає на прийняття своєї статевої приналежності та засвоєння норм маскулінної та фемінної поведінки.

Дитина стає здатною розрізняти стать людей у віці 3-4 років. У віці 6-7 років діти за власної ініціативи обирають ігри та партнерів у відповідності до власної статі, вони є здатними надавати перевагу одностатевому товариству. Вочевидь, що такі переваги здійснюють при підкріпленнях, які діти отримують від батьків та вихователів, а також сигналів, які надходять від однолітків.

Важливо розуміти, що маскулінність та фемінність є не протилежними полюсами одного континууму, а самостійними феноменами. Так, зустрічаються особи, які одночасно мають високі показники як по фемінності, так і по маскулінності. Відтак у дослідженнях можемо спостерігати чотири типи особистості у чоловіків і жінок:

- *маскулінний тип* (багато маскулінних і мало фемінних рис);
- *фемінний тип* (мало маскулінних і багато фемінних рис);
- *андрогінний тип* (високі показники по обом шкалам);
- *недиференційований тип* (низькі показники по обом шкалам).

Виражена маскулінність у чоловіків та фемінність у жінок не забезпечують успішності у професійних та соціальних справах. Вони гірше справляються з діяльністю, яка не збігається зі статевими стереотипами. Діти з таким ж показниками мають порівняно нижчий інтелект та менші творчі здібності. Можна припускати, що успішними у сучасному суспільстві є особи андрогінного складу, які мають значну статево-рольову гнучкість в обранні успішної поведінкової моделі.

Загальні міжстатеві відмінності полягають у тому, що чоловіки є більше орієнтованими на професійну діяльність, жінки – на сімейні справи. Чоловіки більшою мірою зорієнтовані на предметно-ділову сторону справи, жінки – на емоційну сторону та на характер стосунків. Чоловіки у взаємодії між собою більшою мірою схильні до суперництва та конфліктів, а жінки – на уникнення конфліктів. Жінки є більш схильними до утворення закритих мікрогруп із насиченим емоційним спілкуванням. Чоловіки уникають зайвої емоційності, їм притаманне розширення контактного поля.

Властивості нервової системи

Відмінностей за силою нервової системи у чоловіків і жінок старших 18 років не спостерігається. Проте у жінок ширший розкид даних за цим параметром.

У віці до 16 років чоловіки мають вищі показники за параметром *рухливості* нервової системи (як збудження, так і гальмування). Проте з віком жінки починають переважати

чоловіків.

Серед чоловіків порівняно вищий відсоток осіб сенсорно-плануючого та інтуїтивно-раціонального типу темпераменту; серед жінок більше осіб інтуїтивно-емоційного типу.

Інтелектуальна сфера

У чоловіків порівняно ширший розкид рівня інтелекту, тобто серед чоловіків зустрічається більше інтелектуально обдарованих та розумово відсталих осіб. У жінок переважають середні показники інтелектуального розвитку, проте загальний коефіцієнт інтелекту є вищим і краще зберігається у похилому віці. Це можна пояснити так, що інтелект чоловіків є більш лабільним, нестійким, оскільки покликаний не стільки адаптуватися до реальності, скільки перетворювати її, а значить долати стереотипи.

Емоційна сфера

Жінки є більш екстравертованими, природними та спонтанними, що спонукає їх до вираження власних почуттів і вміння розпізнавати емоції інших людей. При цьому у них ліпше розвинута інтуїція, що, вочевидь, пов'язано із необхідністю розуміти власну дитину на важливому довербальному етапі розвитку, а також психологічний стан чоловіків, які є більш агресивними і домінантними. Натомість чоловіки краще планують свою діяльність і є більш раціональними.

Агресія. Агресивні тенденції у поведінці хлопчиків існують завдяки соціальному підкріпленню чи нейтральному ставленню з боку дорослих. У поведінці дівчат прояви гніву зазвичай фруструються. З часом рівень гніву у поведінці хлопчиків лише зростає.

Тривога і страх. Оскільки жінки загалом є більш емоційними і переважають чоловіків за показниками емоційної збудливості, то і схильність до переживання страху і тривоги є вищою. Це стосується і кількості страхів. Серед чоловіків більш вираженим є страх висоти. Серед жінок – страх втрати батьків, страх війни, страх допустити помилку. Також жінки переважають чоловіків за уявними страхами та рівнем нейротизму.

Печаль. Рівень прояву печалі у жінок вищий, особливо у жінок з фемінними рисами особистості.

Депресивні розлади. Жінки частіше переживають депресивні розлади, яка часто-густо має у них форму розладів харчової поведінки (нервова анорексія, булімія). У чоловіків депресія здебільшого супроводжується емоційною вибуховістю.

Жінки зазвичай сильніше переживають почуття *провини*.

Поведінкова сфера

У конфліктних ситуаціях жінки проявляють більшу стриманість, їм притаманно пристосовуватися та вдаватися до співробітництва, тоді як чоловіки можуть йти на компроміс та вдаватися до суперництва. При цьому чоловіки здебільшого конфліктують з виробничих проблем, а жінки – з особистих питань. Це пов'язано із тим, що жінки гірше справляються з емоційними труднощами, краще рефлексують причини проблем, тоді як чоловіки менше зосереджуються на емоційних аспектах проблеми.

Чоловіки більше схильні до витіснення та заперечення, тоді як жінки мають ширший спектр захисної поведінки: компенсація, реактивні утворення, регресія та проєкція.

Особистісні відмінності

Серед чоловіків зустрічається більше збудливих (епілептоїдних) та гіпертимних особистостей, а серед жінок – лабільних та психастенічних.

Рівень комунікабельності та мовленнєвої активності вищий у жінок.

Серед чоловіків вищий відсоток осіб із психотичними розладами, чоловіки більше схильні до конфліктів та асоціальної поведінки.

Жінки більше відчувають потребу у похвалі, ніж чоловіки. Чоловіки за цим показником відчувають вищий рівень незалежності, як і в плані самооцінки: їм достатньо знати, що вони добре справилися із завданням. Вочевидь, у жінок потреба у визнанні пов'язана із розвинутим екстернальним локусом контролю. Саме це зумовлює той факт, що жінки мають вищі показники за моральними установками та конформністю поведінки.

Чоловіки є схильними до ризику, тоді як жінки вирізняються стабільністю та надійністю поведінки.

Сексуальна сфера

У підлітковому та юнацькому віці мастурбація поширена серед 70-90% чоловіків і 30-60% жінок. Середній вік початку мастурбації у хлопчиків сягає 14,4 років, а у дівчаток – 15,6 років. Інтенсивність цього процесу є вищою у хлопчиків. Цікавою є та обставина, що сексуально здорові особи, як серед чоловіків, так і серед жінок займаються мастурбацією, тоді як особи з перверзіями є менш схильними до мастурбації як сексуальної розрядки.

Гомосексуальну зорієнтованість мають вдвічі більше чоловіків, ніж жінок (2,8% проти 1,4% від загальної кількості населення). Причому серед чоловіків спостерігається вищий відсоток бісексуалів. Це зумовлює певні відмінності у поведінці та зовнішності.

Гомосексуальність має порівняно високі генетичні (сімейні) причини. Зокрема, частіше гомосексуалами стають молодші сини, особливо за наявності старших братів. Первістки є більш агресивними, активними та жорсткими; натомість молодші є більш фемінними.

Серед родичів гомосексуалів по материнській лінії значно вищий відсоток людей, які не були у шлюбі, не мали дітей та здійснювали самогубства. У материнському поколінні гомосексуалів порушено статистично нормальне співвідношення нащадків чоловічої та жіночої статі.

Збіг по гомосексуальності вищий серед монозиготних близнюків, ніж серед дизиготних: у монозиготних близнюків-чоловіків – 52%, у дизиготних – 22%, у монозиготних близнюків-жінок – 48%, у дизиготних – 16%.

Висновки. Відмінності між чоловіками і жінками є достатньо помітними як на психофізіологічному рівні, так і в на особистісному (в емоційній, інтелектуальній, поведінковій сферах). Достатньо відчутною є відмінність чоловіків і жінок у сексуальній сфері, де жінки демонструють більш традиційну і стабільну поведінку.

5. Сучасні типології темпераменту

Історія психології залишила доволі цікаві розробки типології темпераменту з позицій гуморального та конституційного підходів. Хоча відомий представник школи асоціанізму А. Бен вважав темперамент непотрібною традицією старої вигадки, а О.Ф. Лазурський обстоював думку, що вчення про темперамент віджило свій вік. Втім, історія показала, що подальші розробки цієї проблеми можуть лишатися плідними.

Окреме місце в науці посідає **типологія І.П. Павлова**, заснована на співвідношенні властивостей нервової системи. Менш відомою, проте не менш цінною, є його ж типологія, заснована на *переважанні першої чи другої сигнальної системи* у психічному функціонуванні людини. Перша сигнальна система є базовою для людини і тварини і забезпечує безпосереднє реагування на зовнішні подразники (за посередництва інстинктів, безумовних й окремих умовних рефлексів). Друга сигнальна система – суто людська, оскільки збудована на вербальній комунікації. Осіб, у яких домінуючою є першосинальна система, І.П. Павлов назвав «художниками», другосигнальні індивіди названі «мислителями». Існує третій проміжний тип, названий «середнім».

- «Художники» мають високу активацію і лабільність нервової системи; у них переважає збудження над гальмуванням; домінує мимовільне запам'ятовування; наявне наочно-дійове мислення, невербальний інтелект, вищий рівень емоційності, яскравість уяви. Інтереси «художників» більшою мірою пов'язані зі світом мистецтва, творчістю. Їм властива ліричність натури. Вони прагнуть розширювати коло комунікації.
- «Мислителі» мають низьку активацію та інертність нервової системи; у них переважає гальмування над збудженням; домінує довільне запам'ятовування; наявне вербальне мислення та вербальний інтелект; притаманна розсудливість; почуття зазвичай стримані; схильні до аналітичної діяльності. Інтереси «мислителів» зосереджені у сфері точних наук, філософії.
- Більшість людей належить до «середнього» типу. Його особливість полягає у

тому, що вони є менш диференційованими за нейродинамічними показниками і є більш чутливими до виховних впливів та життєвих умов. Переважання в їхньому темпераменті емоційності чи раціональності є незначним.

Типологія темпераменту Д. Кагана. Автор виокремлює три основних вроджених якості: боязливість, агресивність, соціабельність. *Боязливі* індивіди дистанціюються від проблемного спілкування і стають незручними у взаємодії. *Агресивні*, навпаки, прагнуть долати проблеми; вони схильні до збудливих реакцій, звинувачення інших. *Соціабельні* індивіди прагнуть до взаємодії; вони відкриті до набуття нового досвіду, схильні до кооперації, не схильні ображатися і впадати у відчай. Д. Каган, втім, дотримується думки, що ці вроджені мета-якості здатні певною мірою коригуватися у виховній діяльності.

Типологія Г. Айзенка. Спочатку автор розглядав особистість з позиції двох координат: нейротизму та екстраверсії. *Нейротизм* характеризується як емоційна нестійкість, надмірна тривога, часто низька самооцінка. В осіб із високим рівнем нейротизмом домінують негативні емоційні стани. На протилежному полюсі перебувають особи емоційно стійкі, впевнені в собі.

Екстраверсія характеризує осіб із позиції зорієнтованості на зовнішній світ, пошук зовнішніх подразників, спілкування з людьми, відкритості до набуття нового досвіду. На протилежному полюсі цієї координати розташовуються особи з вираженою *інтроверсією*, які зорієнтовані на внутрішні переживання. У них виявляється прагнення до усамітнення, уникнення гучного товариства, певна закритість до отримання нового досвіду. Якщо для екстраверсії характерною є збудливість та імпульсивність у поведінці, то для інтроверсії – загальмованість та раціональність.

Поєднання цих двох координат утворює чотири типи темпераменту, назви яких у класифікації Г. Айзенка відповідають гіпократівським.

Табл. 8. Класифікація типів темпераменту за Г. Айзенком

	Екстраверсія	Інтроверсія
Нейротизм	Холеричний тип	Меланхолійний тип
Емоційна стабільність	Сангвінічний тип	Флегматичний тип

Згодом Г. Айзенк виокремив ще одну мета-рису особистості – *психотизм*. Особи з високим рівнем психотизму схильні до виникнення різних видів психозів; натомість низькі показники вказують на генетичну стійкість до утворення невротичних розладів.

Типологія К.Г. Юнга. Швейцарський психолог ввів у науку поняття психологічної установки – екстраверсія та інтроверсія. Ці мета-установки він запропонував розглядати у відношенні до психічних функцій – мислення, почуття, відчуття та інтуїція. На його думку, мислення та почуття лежать у розумовій сфері суб'єкта, а відчуття та інтуїція – в ірраціональній. Домінування однієї функції неодмінно призводить до витіснення протилежної. Наприклад, мислення витісняє почуття, а відчуття – інтуїцію. У відповідності з цим він пропонує власну класифікацію особистостей, до якої входять чотири типи екстравертів і чотири типи інтровертів.

Табл. 9. Типи особистості за К.Г. Юнгом

	Раціональність	Ірраціональність
Екстраверсія	естравертний мислинневий тип	естравертний відчуттєвий тип
	естравертний почуттєвий тип	естравертний інтуїтивний тип
Інтроверсія	інтровертивний мислинневий тип	інтровертивний відчуттєвий тип
	інтровертивний почуттєвий тип	інтровертивний інтуїтивний тип

Екстравертний мислинцевий тип. Його життям керують рефлексія і добре усвідомлені мотиви. Мислення має практичне спрямування. Керується об'єктивними показниками, спирається на факти, зважає на традиції та освіту. Зазвичай стає гарним організатором справи, не піддається впливу емоцій. Намагається неухильно підпорядкувати життя правилам та принципам. Чуттєвість є витісненою та інфантильною.

Екстравертний почуттєвий тип. Цікавлять об'єктивні показники, але разом із тим індивід перебуває під сильним впливом традиційних цінностей. Прагне до творчості та пошуку підтримки. Добродушний, товариський. Надміру емоційний; емоції можуть захоплювати. Зазвичай підкоряється умовам ситуації. Мислення підкорене почуттям, навіть попри свою розвиненість. Погано переживає самотність.

Екстравертний відчуттєвий тип. Орієнтується на об'єктивну реальність за допомогою органів чуття: реагує на те, що найбільше збуджує органи чуття. Суб'єктивний компонент сприймання загальмований. Досить деталізований у сприйманні. Пунктуальний, має гарну пам'ять. Дотримується модних тенденцій. Оточує себе красивими речами та людьми. Насолоджується життям. Гарно пристосований до реальності. Мало цікавиться думками і почуттями решти. Психічні конфлікти малоїмовірні.

Екстравертний інтуїтивний тип. Володіє здатністю відчувати, що відбувається «під поверхнею»; намагається з'ясувати увесь спектр можливостей, що прихований за ситуацією. Цікавить те, що не є очевидним загалом. Може передбачати ті зв'язки, які не можна прорахувати логічно. Інтереси мінливі. Судження є недостатньо продуманими. Енергію в основному спрямовує на реалізацію планів інших і значно менше енергії витрачає на реалізацію власних проєктів (досить часто не завершує розпочату справу). Може мати невротичні фобії та нав'язливі стани.

Інтровертний мислинцевий тип. Мислення обумовлене суб'єктивним чинником, тобто індивід не надто орієнтується на об'єктивну дійсність. Факти є лише доказами «внутрішніх» припущень. Мислення здебільшого має теоретичне, процесуальне спрямування. Легко впадає у мрійництво. Часто не цікавить думка інших; може порушувати правила, забуваючи про них. Довірливий, наївний, сугестивний, але при здійсненні своїх справ може виявляти впертість, холодність, принциповість.

Інтровертний почуттєвий тип. Має труднощі у комунікації, оскільки його важко зрозуміти. Часто мовчазний і навіть відлюдкуватий. Намагається не пристосовуватися до реальності, а адаптувати її під себе. Орієнтований на внутрішні образи, які прив'язані до його думок та ідеалів. Не прагне виявляти себе. Справляє образ самостійного та незалежного. Уникає галасливих вечірок.

Інтровертний відчуттєвий тип. Зорієнтований на суб'єктивні відчуття, які доступні йому у ситуації тут-і-тепер. Уважний до зовнішніх деталей, чутливий до зміни зовнішніх подразників. Здатен точно відтворювати внутрішні враження. Раціональні судження доволі слабкі. Інтуїція розвинута слабо. Вірогідним є невроз нав'язливості, який може поєднуватися з симптомами виснаження.

Інтровертний інтуїтивний тип. Спрямований на зміст несвідомого. Володіє здатністю бачити те, що є прихованим від відчуттів та логіки. Схильний до містичної мрійливості. Важко встановлює зовнішні контакти. Часто є аскетичним, дистанційованим від фізичних потреб та насолоди. Непунктуальний, губиться у незнайомій обстановці. Заледве завершує розпочаті справи. Виглядає загадковим. Страждає від неврозу нав'язливості, може сильно прив'язуватися до певних осіб.

Типологія темпераменту Р. Клонінгера. Автор виділяє три основних властивості, які лежать в основі людської поведінки: потяг до нового; уникання небезпеки; залежність від винагороди.

Потяг до нового як домінуюча властивість особистості характеризує її як імпульсивну, збудливу, мінливу натуру. Особи зі слабким потягом до нового вирізняються постійністю, скромністю та ригідністю.

Уникнення небезпеки як домінуюча риса особистості характеризує її з позиції уникання покарань, незнайомих стимулів та фрустраційних ситуацій. Зазвичай це песимістичні, пасивні,

суб'єкти, які швидко втомлюються. Особи зі слабким уникненням небезпеки є бадьорими, оптимістичними, рухливими.

Висока *залежність від винагороди* характеризує індивіда як чутливого, емоційного, залежного і соціабельного суб'єкта. Слабка вираженість цієї якості вказує на прагматичність, нечутливість, холоднокровність і навіть черствість суб'єкта.

Висновки. Сучасні типології темпераменту виокремлюють загальну спрямованість суб'єкта на зовнішній чи внутрішній світ, емоційну вразливість чи стійкість, готовність до набуття нового досвіду чи його уникнення.

Лекція № 7

Тема лекції: Змістовні психологічні відмінності особистості

План лекції

1. Історико-психологічний аналіз проблеми характеру
2. Структура характеру
3. Типологія характерів
4. Особистісні відмінності
5. Здібності та обдарованість у структурі індивідуальності

Рекомендована література

- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Новий світ-2000, 2011.

Лекційний матеріал

1. Історико-психологічний аналіз проблеми характеру

Під змістовними аспектами психологічних відмінностей слід розуміти ті якості індивіда, які сформувалися в результаті впливу соціального середовища і становлять суть особистості. При цьому об'єктивні фізіологічні особливості (приміром, темпераментальні) здійснюють мінімальний вплив, лише забарвлюючи особистість емоційною експресивністю, чутливістю до зовнішніх подразників, здатністю протистояти тиску життєвої ситуації.

В історії науки у зв'язку зі з'ясуванням ролі спадковості і середовища у психічному розвитку особистості виникла необхідність чітко розрізняти поняття темпераменту та характеру. На думку вчених, темперамент показував тілесно-організмичну специфіку особистості. Натомість поняття характеру більшою мірою відбиває індивідуальність суб'єкта, оскільки відображає унікальність його життєвого досвіду.

Одна з найперших систематизованих спроб представити проблему характеру належить давньогрецькому філософу Феофрасту. Для древніх греків поняття характеру означало тип особистості (характер із давньогрецької дослівно перекладається як «штамп», «відбиток», «відтиск»). Вчитель Феофраста Аристотель користується іншим поняттям на позначення характеру – етос, або «стійкий норов». У поняття характеру в цей час закладається передовсім моральний зміст, а не загальнопсихологічний. Ще однією відмітною рисою є те, що мислителі трактували характер як феномен, який розвивається, а не є природженим як темперамент.

Для Феофраста виокремлені ним характери – це радше феноменологічні замальовки до тридцяти характерологічних рис (людських недоліків), які, втім, не аналізуються з позиції їхнього походження. Характер – це сума душевних властивостей, що розгортаються у вчинках та словах. Характер – це основна мега-риси, яка найбільш загально описує поведінку суб'єкта.

Типи характеру за Феофрастом:

Іронічний	Безсоромний	Марнослашний
Лестивий	Нетактовний	Скупий
Марнослашний	Метушливий	Хвастливий
Невихований	Тупий	Зарозумілий

Догідливий	Грубий	Боягузливий
Відчайдушний	Забобонний	Приналежний до олігархії
Балакучий	Буркотливий	Опсиматичний ¹
Фантазійний	Недовірливий	Наклепницький
Безсовісний	Неохайний	Підлолюбський
Дріб'язково скупий	Настирливий	Підлокорисливий

Теорія еволюції надала підстави для виникнення психологічних концепцій розвитку особистості, в основі яких лежав біологічний редуціонізм. Разом із тим спостерігалися тенденції протилежного штибу: поняття темпераменту видавалося надлишковим для А. Бена та О.Ф. Лазурського, а Дж. Міль запропонував створити **етологію** – науку про характер.

На зламі ХІХ-ХХ століть складаються три основних підходи до визначення характеру: ідеологічне, психоаналітичне та конституційне. Якщо перший підхід характеризувався визначенням характеру як продукту соціальних стосунків, то психоаналітичне і конституційне розуміння характеру виходили з тісного зв'язку організму (інстинктів) і соціального розвитку суб'єкта.

Цей період позначився переходом від категоричних точок зору на обумовленість поведінки винятково спадковістю, вродженими чинниками і соціальними, набутими факторами до розуміння їх взаємообумовлюючого впливу. Характер стає ментальним феноменом, що інтегрує психічне поле, на якому *спадковість розгортається у своїй соціальній специфіці*. Під характером розуміли природні риси людини, які є властивостями організму, що в процесі виховання укріплюються і розширюються (*Нечаев 1929*). Фр. Полан стверджував: «Характер – ніщо інше як поєднання біологічних явищ для досягнення соціальної мети». О.Ф. Лазурський це поєднання називав схильностями суб'єкта, можливістю проявити певні сторони душевного процесу, що має фізіологічне вираження. М. Штейнгауз більш категорично назвав темперамент «успадкованою основою характеру». А Дж. Т. Ледд навіть наголошував на віковій динаміці темпераменту, фактично розуміючи під ним характер. Назагал темперамент розумівся переважно як вроджений компонент характеру, що являє установку на прояв ефективності.

Методологічна помилка учених на зламі ХІХ-ХХ століття пов'язана з намаганням обґрунтувати ламарківську тезу про успадкування набутих ознак: темперамент ніби передає нащадкам характерологічні особливості батьків. Механізм цього процесу – зусилля та вправління здібностей. Тому Ф. Кейра пропонував розглядати одним з елементів характеру *звичку*, яка формується під впливом прикладу та виховання. Характер при цьому є консолідацією звичок довкола темпераменту.

Розуміючи обмежуючий вплив спадковості на розвиток особистості і визначальну роль соціальних чинників, вчені були спрямовані на встановлення шляхів формування характеру й особистості загалом. Загальноприйнятим став підхід, за якого особистість вважалася результатом конвергенції біологічної спадковості та соціальних стосунків. На думку Х. Інжен'єр-оса, перша обумовлює нервову і духовну організацію, успадковану від попередніх поколінь, а друга є результатом різноманітних впливів соціального середовища.

Оскільки співвідношення спадкового і набутого, біологічного і соціального продовжувало бути невирішеним, вчені були схильні вивчати саме структуру характеру і виявляти закономірності його функціонування. Основними елементами свідомості, яка ототожнювалась з характером, виступали *почуття, розум і воля*. Також розглядався вплив інстинктів, які по суті презентують особистість на рівні нижчого психічного життя: приналежності до *нації і раси*.

У структурному і функціональному співвідношенні почуттів, розуму і волі виявляли, відповідно, *емоційні, інтелектуальні і вольові характери*, а також їх проміжні, *змішані типи*.

¹ Опсиматія – бажання старих людей молодитися.

Воля як структурний елемент характеру визначала сутність людської особистості. В. Вундт абсолютизував її значення для психічного розвитку людини, хоча не вважав єдиною реальною формою психічних явищ. Воля ніби зв'язує і впорядковує елементи характеру, а відтак визначає особливості поведінки суб'єкта, рівня його моральності. Н.О. Лосський підсилює вундтівську тезу: «...вольові акти суть типова форма процесів свідомості». Відповідно зниження волі призводить до підвищення ролі несвідомих рефлексів у саморегуляції суб'єкта. Разом із тим, підґрунтя волі лежить у біологічній площині особистості. І. Гобчанський зводив психічну різноманітність людини до органічних прагнень суб'єкта. Він вирізняв не тільки нижчі інстинктивні прагнення як наслідування, а й вищі духовні прагнення, які теж мають інстинктивну природу (прагнення до пізнання, добра і краси). А.Т. Рібо вказував на імпульсивний характер волі, причому як у хворобливому, так і в нормальному стані. Водночас воля виступає як стримуюча сила.

Проблема індивідуальних відмінностей визначалася як результат співвідношення структурних компонентів характеру: воля, розум, почуття, пам'ять тощо. До найбільш відомих тогочасних класифікацій характеру відносять типології П.Ф. Лесгафта, М.О. Лосського, О.П. Нечаєва, Б. Переса, Ф. Полана, Т. Рібо, С. Фульє.

Прикладом феноменологічного, описового підходу є класифікація П.Ф. Лесгафта, який, досліджуючи дитячі характери, виділяв такі типи: 1) лицемірний, 2) честолюбний, 3) добродушний, 4) сильно зацькований, 5) м'яко зацькований, 6) пригнічений.

Якісно інший характер мали класифікація С. Фульє, який виділяв *інтелектуальні, емоційні та вольові* характери, та класифікація Фр. Полана, який вважав, що в основі будь-якого характеру лежать *прагнення*. Взаємодіючи і комбінуючись у відповідності з асоціативними законами, прагнення здатні утворювати всю багатоманітність характерів. Фр. Полан виділяв *врівноважені та цільні* натури, *розсудливі* натури й *осіб, що володіють собою*, натури *нервові, схильні до суперечностей, імпульсивні, складні, істеричні* натури. Він пропонував концепцію, у відповідності з якою розвиток особистості полягає у можливості заміни чи компенсації одних прагнень іншими за певних життєвих обставин.

Т. Рібо, навпаки, виходив із положення, що прагнення є неістинним проявом особистості, оскільки відбивають не стільки вроджену натуру суб'єкта, скільки запозичені ззовні реакції, які ніби збивають його зі шляху справжньої самореалізації. Ці прагнення не можуть бути пов'язані між собою й утворюють невпорядковану, нестійку єдність. Це надало Т. Рібо підстави виділяти *безформні та нестійкі* характери.

В основу класифікації характерів Т. Рібо закладав домінування котрогось з психічних елементів почуттєвої чи діяльній сфери. Відповідно розрізняв: *чуттєві* характери; *діяльні, або активні*, характери; *апатичні* характери, де зниженими є як чуттєвий, так і діяльній компоненти; *врівноважені* характери, де чуттєвий і діяльній компоненти представлені рівномірно, жоден із них не переважає. Т. Рібо виключав із характеру компонент розуму, який протистоїть характеру і навіть призводить до його атрофії. Розум лише освітлює шлях, але не бере участі в утворенні характеру. Рух, поведінка, на його думку, корелюють лише з емоцією.

На думку Ф. Кейри, характер становить синтез різноманітних *здібностей*: вразливість, схильність до діяльності, розсудливість тощо. В основі характеру лежить одна із здібностей. На цій основі він виділяв так звані чисті типи характерів, де домінуючою є певна здібність: *вразливі, діяльнісні, розсудливі* характери; з переважанням двох властивостей: *діяльнійно-вразливі (пристрасні), діяльнійно-розсудливі (енергійні), розсудливо-вразливі (сентиментальні)*; з переважання трьох властивостей: *аморфні, врівноважені, апатичні*. Ця класифікація характерів дозволяє пояснювати поведінку суб'єктів у її хворобливих проявах і в плані високої професійної самореалізації.

Отже, проблема індивідуальності у психологічній науці кінця XIX – початку XX століття зводилася до проблеми формування характеру та особистості. Характер розумівся як певний нахил особистості, його потенційний життєвий рух, який є відносно стабільним у часі.

Висновки. Історико-психологічний аналіз виявив, що вчені визначали темперамент як біопсихологічну категорію, що показує залежність людської активності від особливостей

організму, а характер – як психосоціальну категорію, що показує залежність людської активності від досвіду соціальних стосунків, яка, втім, має зв'язок із темпераментальними особливостями індивіда. Темперамент генетично обумовлений і фактично не піддається корекційним змінам, а характер соціально обумовлений і може змінюватися в залежності від встановлених соціальних стосунків.

2. Структура характеру

Аналізуючи особистість на соціокультурному рівні індивідуальності, ми визначили **характер** як індивідуальні, яскраво виражені і якісно своєрідні психологічні риси людини, що впливають на її поведінку і вчинки. Характер одночасно є соціальним продуктом розвитку людини й умовою його розвитку. Природною основою характеру стає система умовних зв'язків, які формуються під час структурування життєвого досвіду. При цьому характер проявляється через темперамент, але необов'язково з темпераментом пов'язаний.

Риси характеру є стійкими, крос-ситуаційними (принцип інваріантності) і вирізняють конкретного суб'єкта з-поміж інших (принцип координації та принцип індивідуальної єдності). Структура характеру особистості визначається принципом ієрархічності її рис, які можуть змінювати свою домінантність під впливом життєвих обставин, при цьому лишаючись унікально впорядкованими і виявленими.

На загал характер можна назвати *стилем відносин та стосунків*. Цей стиль лишається достатньо гнучким, щоби адекватно реагувати на нестандартні ситуаційні зміни в житті індивіда. Закріплюючись у певних способах дій, відносини специфічно виявляють особистість, демонструють її характер. В.М. М'ясищев виокремлював у відношеннях емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти, що позначаються на їхній глибині, складності і слабкій прогнозованості.

Характер презентує особистість з *морального боку*, тобто вказує на рівень дотримання нею норм і правил поведінки. Це ті звичні патерни поведінки, які презентують особу як суб'єкта людських відносин. Відтак виховання у широкому сенсі стає основним чинником формування характеру.

Рис. 15. Змістовні частини характеру

Системоутворюючими компонентами характеру стають *вольові здібності* людини та її життєва *спрямованість*. Адже саме вони дозволяють зрозуміти напрям інтересів, які суб'єкт реалізує, і рівень докладання зусиль для долавання перепон. Вони регулюють психічну активність індивіда і визначають індивідуальну специфіку його розвитку.

Основними *компонентами характеру*, за Б.Г. Ананьєвим, є

- життєва спрямованість (потреби, інтереси, ідеали);
- моральні звички (прив'язаність, смаки);
- комунікативні властивості (ставлення до інших);
- самооцінка (ставлення до себе);
- вольові та інтелектуальні властивості;
- емоційно-динамічні прояви характеру, що утворилися з темпераменту.

Структуру характеру, за О.В. Лібіним, складають:

- *Я-концепція*: образ Я (уявлення про себе та інших) та самооцінка (самостварення та самопрезентація).
- *Я-симптомокомплекс рис*: диспозиції (саморегуляція, фон настрою, схильності).

- *Я-система орієнтацій*: вектор поведінки (на себе: мотиви самореалізації; на предмет: мотиви досягнення успіху; на інших: мотиви взаємодії).

Я-концепція як сукупність уявлень індивіда про себе формується в процесі розвитку його самосвідомості на основі сприймання соціального оточення та самосприймання. У. Джемс виокремлював дві основні складові Я: Я – як об'єкт і Я – яке усвідомлює. У процесі самопізнання вони об'єднуються і забезпечують єдиний результат Я-концепції.

Одним із найбільш важливих процесів формування Я-концепції є рефлексія та самооцінка суб'єкта. Відтак диференціація людей відбувається на рівні здатності рефлексувати власну поведінку та емоції. Відповідно за Я-концепцією можна розрізнити індивідів із поверхневим, внутрішньо суперечливим, дискретним самоствавленням та глибоким, внутрішньо узгодженим, цілісним уявленням. Це може позначатися на ступені їхньої невротичності, компенсаторних процесах, спрямованості, прояві характерологічних рис (образливості, впевненості, щирості, сміливості тощо).

К. Роджерс запропонував розрізнити у Я-концепції *фізичне Я* (образ тіла), *психічне Я* (когнітивні та емоційні елементи) та *соціальне Я* (соціальні ролі суб'єкта). Відповідно особливості окремих форм Я детермінують специфіку психічного розвитку індивіда, формують його спрямованість, професійні деформації, очікування. Власне вони формують самооцінку суб'єкта як загальну, інтегральну, так і в окремих галузях життєдіяльності (у професії, у суспільному житті, в інтимній сфері, у навчанні тощо).

Зазвичай Я-концепція лише на ранніх етапах онтогенезу є мінливою і залежною від ситуації соціального розвитку; з віком вона стає більш стійкою, ригідною. Зміни можуть наступати під час вікової кризи, соціальних негараздів, коли постає нагальна необхідність у перебудові ціннісних орієнтирів. Власне готовність до подібного внутрішнього переструктурування лежить в основі адаптаційних та інтеграційних навичок.

Висновки. Основними структурними елементами характеру є вольові здібності та спрямованість особистості. Інтегральними одиницями характеру є Я-концепція, Я-симптомокомплекс рис, Я-система орієнтацій.

3. Типологія характерів

Типологія соціальних характерів Е. Фромма

Е. Фромм виходив із положення, що пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває в собі ті риси характеру, які спонукають її хотіти діяти саме так, як їй доводиться діяти. Найбільший вплив справляє сім'я як «психічне агентство» суспільства. Індивідуальний характер формується шляхом зіткнення екзистенційних переживань, індивідуальних переживань і тих переживань, що формуються культурою, а також з темпераментом та фізичною конституцією індивіда. Спираючись на таку широку методологічну позицію, Е. Фромм виокремлював типи характеру непродуктивної та продуктивної орієнтації. До характерів непродуктивної орієнтації він відносив: рецептивний, експлуатаційний, накопичувальний та ринковий типи.

Рецептивний тип вважає, що джерело всіх благ перебуває ззовні. Він не прагне кохати, а хоче відчувати себе любимим. Шукає в людях підтримку; губиться, залишившись наодинці з проблемою. Особам цьому типу складно відмовляти іншим. Зазвичай оптимістичний та дружелюбний, проте може легко впадати у тривожний стан, коли йдеться про втрату джерела харчування, насолоди. Депресія та неспокій часто компенсуються надмірним харчуванням.

Експлуатаційний тип також вважає, що джерело благ перебуває ззовні і нічого не можна створити самому (чуже здається ліпшим, ніж своє). Але прагне отримувати ці блага за допомогою сили та хитрощів. Почуття відчуває зазвичай лише до тих, в кого може щось взяти. Він любить тих, кого може експлуатувати. Заздрисний, ревнивий, підозріливий, цинічний. Може бути схильним до крадіжок, у тому числі й інтелектуальних.

Накопичувальний тип прагне до накопичення та економії, а витрачання розцінює як загрозу власному існуванню. Любов розглядає як володіння, намагаючись нічого не віддавати коханим. Близькість може розглядати як небезпеку. Досить часто зациклений на минулому, зокрема на втрачених почуттях. Педантично акуратний, пунктуальний; прагне все мати впорядкованим (справи, думки, почуття); маніакально чистоплотний. Головними цінностями для нього є порядок та безпека.

Ринковий тип ставиться до себе як до товару, який необхідно вигідно продати. Особи цього типу намагаються формувати у себе такі якості, які користуються попитом на ринку. Відтак у них відсутній стійкий характер. Сильно орієнтований на зовнішні зразки успішності. Самооцінка сильно залежна від того, яке місце займає у ситуації конкуренції. Він легко втрачає свою індивідуальність. По-справжньому переживає лише неспокій та спустошення.

На протипагу непродуктивним орієнтаціям Е. Фромм виокремлював єдину **продуктивну орієнтацію характеру**. Вона полягає у тому, що така особа має здібність використовувати свої сили і закладені в ній можливості. Вона вільна і незалежна від зовнішнього контролю. Продуктивний тип особистості є творчим і люблячим. Не відчуває надмірної тривоги, насолоджується життям.

Табл. 10. Риси непродуктивних типів характеру за Е. Фроммом

РЕЦЕПТИВНА ОРІЄНТАЦІЯ

Та, що бере	Пасивна, безініціативна
Відповідальна	Бездумна, безхарактерна
Поштива	Та, яка підкорюється
Скромна	Позбавлена гордості
Чарівна	Та, яка паразитує
Компромісна	Безпринципна
Соціально адаптивна	Рабська, позбавлена впевненості в собі
Ідеалістична	Нереалістична
Ввічлива	Безхребетна
Оптимістична	Приймає бажане за дійсне
Довірлива	Легковірна
Ніжна	Сентиментальна

ЕКСПЛУАТАЦІЙНА ОРІЄНТАЦІЯ

Активна	Експлуатаційна
Здатна взяти ініціативу	Агресивна
Здатна пред'являти вимоги	Егоцентрична
Гордовита	Самовдоволена
Імпульсивна	Безрозсудна
Впевнена в собі	Зарозуміла

НАКОПИЧУВАЛЬНА ОРІЄНТАЦІЯ

Практична	Без уяви
Економна	Жадібна
Обережна	Підозрілива
Стримана	Холодна
Терпляча	Загальмована
Уважна	Тривожна
Стійка, наполеглива	Вперта
Незворушна	Лінива
Стійка до стресу	Інертна
Акуратна	Педантична

РИНКОВА ОРІЄНТАЦІЯ

Цілеспрямована	Користується випадком
Готова до обміну	Непоследовна
Спрямована вперед	Не рахується з минулим або майбутнім
Вільно мисляча	Без принципів та цінностей
Товариська	Нездатна до усамітнення
Та, яка експериментує	Безцільна
Недогматична	Релятивістська
Дієва	Надміру активна
Допитлива	Нетактовна
Контактна	Нерозбірлива
Терпляча	Байдужа
Дотепна	Дурнувата
Щедра	Марнотратна

Типологія характерів Е. Шостром

Близькою до концептуальних положень Е. Фромма є Е. Шостром, яка також виокремлює єдиний адекватний тип характеру, який назвала актуалізатором, і кілька патологічних. *Актуалізатор* – це самоактуалізована особистість у розумінні А. Маслоу, яка живе повноцінним життям, вміє використовувати свій внутрішній потенціал. Актуалізатору на противагу у численних варіаціях стоїть *маніпулятор*.

Табл. 11. Основні контрастивні характеристики крайніх типів за Е. Шостром

МАНІПУЛЯТОРИ	АКТУАЛІЗАТОРИ
1. <i>Брехня (фальшивість, шахрайство)</i> . Застосовують прийоми, методи, маневри. «Вдають комедію», розігрують ролі, будь-що намагаються справити враження. Почуттів не мають, а старанно підбирають і виражають їх в залежності від обставин.	1. <i>Чесність (прозорість, щирість, автентичність)</i> . Здатні бути чесними в будь-яких почуттях, якими би вони не були. Їх характеризує щиросердність, виразність.
2. <i>Несвідомість (апатія, нудьга)</i> . Не усвідомлюють справжнього значення життя. У них «тунельне бачення», тобто бачать і чують лише те, що хочуть бачити і чути.	2. <i>Усвідомлюваність (відгук, життєнаповненість, інтерес)</i> . Добре бачать та чують себе та інших. Здатні самі сформулювати власну думку про твори мистецтва, про музику та все життя.
3. <i>Контроль (закритість)</i> . Для них життя – це шахова гра. Намагаються контролювати ситуацію; їх теж хтось контролює. Зовні зберігають спокій для того, щоби приховати свої плани від свого опонента.	3. <i>Свобода (спонтанність, відкритість)</i> . Володіють свободою виражати свій потенціал. Вони – господарі свого життя; суб'єкти.
4. <i>Цинізм (невіра)</i> . Не довіряють нікому – ні собі, ні іншим. Не довіряють людській природі загалом. Ділять людей на дві великі категорії: ті, кого контролюють, і тих, хто їх контролює.	4. <i>Довіра (віра, переконання)</i> . Глибоко вірять в інших і в себе, весь час намагаються встановити зв'язок із життям і впоратися з труднощами тут-і-зараз.

На емпіричному рівні Е. Шостром виокремлює вісім основних типів маніпулятивного характеру і можливість їх скоригувати в актуалізовані.

- **Диктатор**. Перебільшує власну силу, домінує, наказує, цитує авторитетів. Актуалізована протилежність – Лідер.
- **Ганчірка**. Зазвичай жертва Диктатора і його протилежність. Розвиває майстерність у спілкуванні з Диктатором. Перебільшує свою чутливість. Характерні прийоми: забувати, не чути, пасивно мовчати. Актуалізована протилежність – Емпатійний.
- **Калькулятор**. Перебільшує необхідність все і всіх контролювати. Він обманує, уникає, намагається перехитрити, перевірити. Актуалізована протилежність – Уважний.
- **Прилипала**. Протилежність Калькулятору. Перебільшує свою залежність. Прагне бути об'єктом турботи. Дозволяє і навіть змушує інших робити за нього роботу. Актуалізована протилежність – Вдячний.
- **Хуліган**. Перебільшує свою агресивність, жорстокість, недружелюбність. Керує за допомогою погроз. Актуалізована протилежність – Наполегливий.
- **Славний хлопець**. Перебільшує свою турботливість, любов, увагу. Вбиває своєю добротою. Актуалізована протилежність – Турботливий.
- **Суддя**. Перебільшує свою критичність. Нікому не вірить, постійно звинувачує, майже не пробає. Актуалізована протилежність – Виразний.
- **Захисник**. Протилежність Судді. Надміру підкреслює свою підтримку і поблажливість до помилок. Псує інших, надміру співпереживаючи і фактично відмовляючи їм самостійно вирішувати свої проблеми. Актуалізована протилежність – Помічник.

Типологія характерів Хейманса та Ле Сенном

Характер оцінюється як сукупність трьох частин: емоційності, активності, первинності-вторинності. *Емоційність* (Е +, Е –) вказує, наскільки в індивіда легко виникають емоційні реакції. Однак необхідно бути уважним до внутрішнього прояву емоцій, які приховуються індивідом. *Активність* (А +, А–) характеризує індивіда з позиції потреби діяти, бути чимось

зайнятим. Так звані *первинні* індивіди (П) постійно «розряджають» свої емоції. Вони живуть теперішнім, легко пристосовуються до обстановки. Так звані *вторинні* індивіди (В) мають рівний настрій. Вони спокійні, терплячі, повільно змінюються. Емоційно розряджаються зрідка.

В результаті комбінації цих складових характеру за позитивним та негативним полюсом існує вісім типів характеру.

Нервовий (Е +, А –, П). Сильна і невпорядкована емоційність. Нестійкий, схильний до жорстокості та підозрливості. Емоції швидкоплинні, тому легко йде на примирення. Імпульсивна активність. Має багато друзів. Перебуває в пошуках нових сильних відчуттів. Схильний до брехні. Тому недовірливий. Самозадоволений. Любить, коли ним захоплюються. Погано зносить монотонну працю.

Сентиментальний (Е +, А –, В). Має вищий рівень чутливості. Застрягає на переживаннях, часто до них повертається у своїх спогадах. Глибока натура, мрійливий. Полюбляє самотність. Мало друзів. Працелюбний, однак неохоче приймає рішення. Зміни в настроях повільні та неглибокі. Зрідка живе теперішнім, добре пам'ятає минуле і думає про майбутнє. Уникає змін.

Бурхливий, активний (Е +, А +, П). Сильний, відважний характер, підприємливий, вільний, інколи навіть анархічний. Має значний рівень імпульсивності. Здатен співпереживати, не приховує симпатій. Відвертий, однак мінливий. Зазвичай перебуває у гарному гуморі, життєрадісний, схильний до витівок. Душа компанії, проте може бути грубим. Схильний себе прикрашати, хвалюватись. Довірливий, некапризний і незлопам'ятний.

Пристрасний (Е +, А +, В). Відданий одній ідеї. Добре виконує роботу. Полюбляє порядок. Рішучий, однак не вибуховий. Володіють швидким розумом. Успіхи переживає скромно. Не любить змінювати своїх переконань. Надійний.

Сангвінік (Е –, А +, П). Практичний. Береться майже за будь-які справи. Легко і швидко адаптується до нових обставин та людей. Оптимістичний. Слабко збуджується, спокійний та сміливий. Схильний до узагальнень, але водночас полюбляє точність, ґрунтовність та об'єктивність. Зазвичай відповідальний.

Флегматик (Е +, А –, В). Холодний, винятково спокійний та врівноважений. Не схильний до товариськості, надає перевагу самотності. Неговіркий, з'ясовує лише головне. Говорить неправду лише у виняткових випадках. Полюбляє порядок, чистоту. Педантичний. У роботі методичний. Зрідка змінює думку. Працює повільно, прагне в усьому розібратися.

Аморфний (Е –, А –, П). Сильно інертний. Робить не більше того, що вимагають. Не схильний до творчості. З легкістю відкладає актуальні задачі. Позбавлений пунктуальності.

Апатичний (Е –, А –, В). Байдужий до всього, що робить. Проте здатен задовільно виконувати повсякденну рутинну працю. Отримує насолоду від самотності. Байдужий до інших.

Психоаналітична типологія характерів А. Лоуена

Спираючись на концепцію З. Фрейда щодо психосексуальних стадій розвитку людини, а також положення В. Райха, О. Феніхеля та інших психоаналітиків, А. Лоуен запропонував релевантну типологію характерів.

Оральний характер. «Прилипливий» тип. Інфантильний. Має слабе «Я». Властива депривація, сильний страх втратити кохання об'єкта, внутрішня пустота та відчай. У стосунках залежний від партнера. Настрій коливається. Дійсність не заперечується, але дуже важко приймається. Тому може часто змінювати місце роботи і діяльність. Альтернативою роботі є депресивний стан. Депресія є доволі стійкою і настає при зниженні активності та загрози благополуччя. Несвідомо переконаний, що світ повинен його забезпечити всім необхідним, при тому що сам не докладает для цього належних зусиль. Організм ніби недозаряджений, але вимагає задоволення своїх потреб. Чекає розуміння та симпатії; чутливий до холодності загалу. Шукає увагу, інтерес та кохання. Суб'єктивно відчуває самотність навіть у налагоджених стосунках. Балакує. Агресивні тенденції у поведінці виражені слабо.

Табл. 12. Відповідність сформованого характеру та фіксованої стадії психосексуального розвитку

Стадії психосексуального розвитку		Тип характеру
Догенітальний період	Оральна	Оральний
	Анально-садистська	Мазохистський
Генітальний період	Генітальна	Істеричний (у жінок)
		Фалічно-нарцисичний (у чоловіків)
		Шизоїдний

Мазохистський характер. Має слабе «Я». Відчуває сильну тривогу навіть через ситуацію, з якою ще не зустрівся. Існує прихована потреба отримувати насолоду від страху і страждань, тому часто переживає їх у фантазіях. Характерні докори сумління та почуття провини, які можуть мати деякі об'єктивні підстави. Властиво постійно жалітися, шкодити собі, а також мучити загал, що пов'язано з великою незадоволеною потребою бути любимим. Любов шукає через провокації, вигадані фрустрації. Дійсність не заперечує. До успіху ставиться тривожно, не вірить в нього. Його активність самодеструктивна, оскільки лише посилює страждання. Мало кому довіряє, не вірить у себе. Проте володіє чутливістю та розумом, який, втім, лише посилює недовіру до людей.

Істеричний характер. Представлений у жінок. Цьому типу властива знижена тривожність. Сильно виражена сугестивність, ірраціональні емоційні спалахи, театралізована поведінка; в окремих випадках характерний обман та істеричні фантазії. Така жінка схильна сексуалізувати навіть несексуальні стосунки. Існує несвідомий конфлікт між інтенсивним страхом сексуальності та витісненим потужним сексуальним бажанням. Порушено баланс між продукуванням енергії та її розрядкою, що призводить до підвищення рівня тривоги. Ригідність істеричного характеру охоплює всі тілесні процеси й утворює специфічний захисний тілесний панцир (м'язові затиски). Прагне розбити істеричний м'язовий панцир, аби відчутти всю повноту життя. Намагається отримувати більше енергії і відчувати глибокі почуття, які блокуються з дитинства. Зазвичай існує невротичне розщеплення між покірною генітальною поведінкою (розпустою) та пошуком романтичних стосунків.

Фалічно-нарцисичний характер. Представлений у чоловіків. Самовпевнений, часто зарозумілий, гнучкий, енергетично заряджений, виразний. Зазвичай професійно успішний та сексуально привабливий. Рівень агресії підвищений і слугує основною формою психологічного захисту. Надміру амбіційний. Часто не може отримати сексуальну насолоду, що позначається на передчасній еякуляції, зміні статевих партнерів, підвищеній кількості статевих актів. Боїться зазнати невдачі. Невроз розвивається або за істеричним, або за компульсивно-нав'язливим сценарієм.

Шизоїдний характер. Має ознаки як невротичної, так і психотичної особистості. Існує афективне порушення. Емоції часто неадекватні. Ригідній структурі такого характеру притаманна агресивність, рішучість, нечутливість, сухість. Проте ці якості не є достатньо стійкими. Егоцентричний. Часто схильний до творчості.

Висновки. Сучасні типології характеру ґрунтуються на положеннях, які визначають домінуючий вплив суспільства загалом, ближнього оточення, а також традицій сімейного виховання, що, втім, можуть перебувати у зв'язку з фізіологічною специфікою індивіда.

4. Особистісні відмінності

Народжуючись з потенційними біологічними можливостями стати людиною, індивіду ще належить стати людиною. Ця задача вирішується шляхом взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників. О.Г. Асмолов виокремлює три основні координати розвитку особистості: *історичний час, соціальний простір та життєвий шлях*. Накладання цих трьох координат створює умови для унікального розвитку особистості, в якому виокремлюється як типове для свого часу та простору (соціально-історичний образ життя, національний характер), так й

індивідуальне, неповторне. При цьому індивід перебуває ніби у трьох ролевих системах – «роль-для-всіх», «роль-для-групи» та «роль-для-себе», – що визначає специфіку не тільки його формальної поведінки, але й самопочування, інтелектуальної активності тощо. Власне взаємодія цих ролей, накладання їх одна на одну у певних життєвих та професійних обставинах створюють прецедент для боротьби мотивів, стійких внутрішніх конфліктів як чинника особистісних змін, самоствердження. Прикладом такого конфлікту може стати необхідність дотримуватися певних громадянських зобов'язань та вузькоособистісних, егоїстичних мотивів: йти до війська та робити кар'єру, ставати матір'ю та просуватися кар'єрними сходами.

До найбільш відомих теорій особистості належить **16-факторна модель особистості Р. Кеттелла**. Автор збудував структуру особистості, в основі якої лежить теорія особистісних рис. Він спробував виділити всі смислові основи англійської мови, які описують особистість. Риси особистості були згруповані у два класи: поверхневі (вторинні) і породжуючі (первинні, початкові). Поверхневі риси є типовими для окремих ситуацій і не характеризують особистість. Натомість породжуючі риси становлять суть особистості, є причиною кореляційних зв'язків. Останні також поділяються на конституційні (генетично обумовлені) та характерологічні (соціально обумовлені). За оцінкою Р. Кеттелла, приблизно третина рис є генетичними, а дві третини – соціальними. Однак лише фактор, що інтегрує ці риси, є мірою оцінки особистості.

Р. Кеттелл описував особистість як сукупність первинних особливостей особистості, що визначають її внутрішній зміст і поведінку. Для цього використовуються 16 функціонально незалежних та психологічно змістовних вимірів (факторів). Кожен фактор має умовну назву і передбачає стійкий імовірнісний зв'язок між окремими рисами особистості.

Значного поширення набула **п'ятифакторна теорія особистості**. На думку вчених, достатньо п'яти факторів, щоби пояснити основні форми поведінки, думок та почування, які є стабільними упродовж всього онтогенезу. Причому ці фактори є представленими у багатьох концепціях.

Виокремлюють такі найбільш значущі біполярні фактори та якості:

I. *Екстраверсія, або Залученість*: товариськість, наполегливість, висока активність / спокій, пасивність, стриманість.

II. *Доброзичливість, або Приємність*: доброта, довірливість, теплота / ворожість, недовірливість, егоцентризм.

III. *Сумлінність, або Надійність*: організованість, ґрунтовність, надійність / безтурботність, недбалість, ненадійність.

IV. *Емоційна стабільність / Нейротизм*: розслабленість, врівноваженість, стійкість / нервозність, пригніченість, дратівливість.

V. *Культурність, інтелектуальність, або Відкритість до досвіду*: натхненність, допитливість, креативність / вузькість інтересів, пересічність, обмеженість.

Фактори I та IV переважно обумовлені біологічними підструктурами особистості, тоді як решта пов'язані здебільшого зі спрямованістю особистості. Ці риси утворюють найбільш загальний рівень особистості. На разі вивчається ієрархічне співвідношення між рисами вказаних факторів.

Окрему проблему становить питання про **акцентуйовані особистості**, що в багатьох аспектах тотожне поняттю індивідуальності. Під акцентуаціями розуміють надміру розвинені риси особистості, які не набувають властивостей психотичних, а є лише крайніми варіантами психічної норми, що виражаються у чутливості до певних соціопсихічних подразників при одночасному нейтральному ставленні до решти подразників.

К. Леонгард виокремив десять акцентуйованих типів особистостей, з яких чотири обумовлювалися особливостями характеру і шість – специфікою темпераменту.

Акцентуйовані характери: демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий.
Акцентуйовані темпераменти: гіпертимний, дистимічний, тривожно-боязкий, афективно-лабільний, емотивний, афективно-екзальтований.

- Демонстративні (істероїдні) особистості прагнуть перебувати у центрі уваги, їм притаманна театральність у поведінці, схильність до витіснення, перебільшення власних почуттів, навіюваність. Можуть мати істеричні розлади.
- Педантичні особистості не схильні до витіснення, а відтак тривалий час переживають образи, застрягають на дрібницях, намагаються слідувати приписам та нормам, нетворчі, пунктуальні, добросовісні, ґрунтовні, чіткі, часто мають невроз нав'язливих станів.
- Застрягаючі особистості є ригідними, негнучкими у почуттях, думках та поведінці, їхні афекти вирізняються стійкістю. Назагал є вразливими, злопам'ятними, мстивими, самолюбивими, підозрілими.
- Збудливі (епілептоїдні) особистості зазвичай мають атлетичну тілобудову, вирізняються недостатньою керованістю, не зважають на раціональні аргументи, а реагують на потяги, імпульси. Нетерплячі, не схильні обмінюватися думками, невисокий рівень мислення загалом. Дратівливі, мстиві, швидко вибухають. Часто є хронічними алкоголіками, міняють роботу через погіршення стосунків з колегами. Можуть бути імпульсивні, немотивовані втечі з дому.
- Гіпертимні особистості схильні до гіпоманіакальних станів, а тому мають підвищений фон настрою, прагнуть до діяльності, перебувають в центрі уваги. Балакучі, проте часто відхиляються від теми розмови. Оптимістичні, немотивовано веселі, легко долають нудьгу, схильні до творчості, розважають інших.
- Дистимічні особистості є протилежними до гіпертимних, мають пригнічений настрій, вирізняються зосередженістю на похмурих думках, схильні до депресивних реакцій, мислять повільно, фіксуються на життєвому негативі.
- Афективно-лабільні особистості являють собою постійну зміну гіпертимних та дистимічних станів. Тому їх ще називають циклотимічними особистостями. Можливий маніакально-депресивний психоз.
- Афективно-екзальтовані особистості мають різкі коливання настрою від тривоги до щастя. Назагал емоційно збудливі, демонстративні, інтровертовані. Їхні реакції є бурхливими, інтенсивними, вирізняються крайньою формою вразливості.
- Тривожно-боязкі особистості схильні до переживання страхів, перебільшують небезпеку від незначних соціальних стимулів. Є покірними, приниженими, лякливими, підвищено збудливими.
- Емотивні особистості характеризуються високою чутливістю, переживанням тонких емоцій, відгукуються на допомогу, проте їхні емоції не завжди мають бурхливе вираження. М'якосерді, жалісливі, сльозливі, часто потрапляють у депресивні стани, можуть бути схильними до суїцидальних думок.

Висновки. Особистісна типологія збудована на теоретичному положенні про наявність складних інтегральних зв'язків генетичних та соціально-психологічних чинників розвитку, взаємодії темпераментальної та характерологічної специфіки індивіда.

5. Здібності та обдарованість у структурі індивідуальності

Успішність соціальної адаптації та інтеграції суб'єкта залежить від розвитку його здібностей та обдарованості.

На початку ХХ століття вирішення проблеми обдарованості базувалося на суперечливих положеннях. З одного боку, в межах еволюційної теорії обґрунтовувалося положення про вроджений характер обдарованості, що пов'язувалося з незмінністю характеру (фіксувалося його залежність від національних і расових чинників). З іншого боку, постулювалося думка про те, що розвиток обдарованості корелює з розвитком особистісних рис, надто з формуванням вольових властивостей. Такі ж неоднозначні погляди існували на природу інтелекту, який вважався провідним психічним процесом у розвитку обдарованості.

Родовим компонентом обдарованості слід вважати **здібності**. О.Л. Музика розглядає обдарованість як найвищий рівень розвитку здібностей. У найширшому розумінні

здібності можна назвати «актуальними потенційностями», хоча існують розбіжності у розумінні того, якою мірою здібності є вродженими, а якою – набутими. У зв'язку з цим цікаво відмітити, що в українській мові прикметник «здібний» указує на наявність певних природжених властивостей. Натомість набутій властивості відповідає прикметник «здатний», який Г. С. Костюком трактується як «здібність до розвитку здібностей», що стає тотожне обдарованості. При цьому Г.С. Костюк наголошує, що природжений компонент обдарованості не лишається незмінним, а розвивається.

Біологічним компонентом розвитку здібностей є *задатки*, які щодо здібностей не є чітко диференційованими психофізіологічними утвореннями, і являють собою анатомо-фізіологічні, морфологічні особливості організму. Як вроджені особливості нервово-мозкового апарату задатки не визначають змісту здібностей, а є їхньою психофізіологічною передумовою. Критикуючи Б.М. Теплова за відмову розглядати вроджені здібності і намагаючись розширити уявлення про задатки не лише як про вроджені передумови розвитку функціональних органів, К.К. Платонов розглядає їх в якості передумови функціональних структур особистості. К.К. Платонов і Г.С. Костюк вважають обдарованість вродженим компонентом різнобічних здібностей. Іншими словами, обдарованість виступає необхідним елементом розвитку здібностей і по суті ототожнюється із задатками, які виявляються в темпах засвоєння соціального досвіду. Натомість Б.М. Теплов вважає задатки передумовою розвитку здібностей, а обдарованість стає синонімічною здібностям на якісно вищому рівні прояву.

Таким чином, виокремлюють два протилежні підходи, у відповідності з якими обдарованість є 1) *основою розвитку здібностей*; 2) *результатом розвитку здібностей*. Щодо цієї методологічної проблеми влучно висловився М.П. Туров: «Є велика відмінність між двома положеннями: людина завдяки своїй обдарованості має можливість успішно виконувати певні види діяльності та людина своєю обдарованістю схильна до певних видів діяльності. Обдарованість не є єдиним чинником, що робить вибір діяльності, як не є вона і єдиним чинником, що визначає успішність виконання діяльності». При цьому вчені солідарні у тому, що здібності суть властивості, якості особистості: уміння і процеси, які стали властивостями особистості. Відповідно їх слід розглядати як ансамбль або синтез властивостей особистості, що відповідають вимогам діяльності і забезпечують високі досягнення в ній; як індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну особу від іншої, але які не зводяться до знань, умінь і навичок і такі, що формуються в діяльності і складають основу її успішного виконання. На загал відбувається ототожнення розвитку здібностей і виховання характеру. Першочергове значення має формування здібностей у процесі цілеспрямованого навчання і виховання, хоча недругорядне місце займають задатки, що невідворотно розгортаються в онтогенезі (Ж. Піаже).

Обдарованість розглядають як системну якість спільно працюючих функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, які включені у функціональну систему діяльності і мають індивідуальну міру вияву, що позначається на успішності та якісній своєрідності виконуваної діяльності; як розкриття у діяльності творчого потенціалу та особливе поєднання здібностей, інтересів, потреб, які дозволяють виконувати діяльність на якісно вищому рівні, що відрізняється від умовного «середнього рівня»; як результат розвитку здібностей, що перебувають у відношеннях взаємообумовленості та взаємозалежності з розвитком особистості. Розвиток обдарованості збігається з процесом психічного розвитку, а відтак набуває нерівномірної, подекуди стрибкоподібної форми.

Онтогенетичні чинники розвитку обдарованості.

Вікові аспекти розвитку обдарованості перебувають у тісному зв'язку з ситуацією загального розвитку особистості, провідною діяльністю і виникненням новоутворень. Виразно це представлено у феномені раннього прояву обдарованості та геніальності (В. Моцарт, В. Гюго, А. Грібоедов, І.І. Мечніков). Власне це один із аргументів на користь того, щоби вважати обдарованість вродженою якістю особистості. Можливо, саме тому чинники розвитку обдарованості подекуди слабко рефлексуються обдарованими суб'єктами, адже вони не здатні встановити, коли й за яких обставин уперше виникло бажання творити.

Н.С. Лейтес вважає, що з точки зору передумов розвитку діти є навіть більш обдарованими, хоча й певен, що в дитячому віці доречніше говорити не про обдарованість і не про здібності як такі, а про схильність як тяжіння до певного виду діяльності, прагнення до дій. В.О. Моляко теж пише про зачатки обдарованості у дошкільному віці, а не про саму обдарованість.

Щодо раннього етапу розвитку здібностей дослідники наголошують на певних їх особливостях. О.Л. Музыка вважає, що у дошкільному віці здебільшого формуються вміння, у молодшому шкільному віці – узагальнені способи розумових дій, у підлітковому – смислові і ціннісні чинники розвитку здібностей, а в юнацькому – особистісні якості. М.О. Холодна метафорично зауважує, що в дошкільному віці діти є «мислителями», у молодшому шкільному віці – «художниками», у підлітковому – «діячами-експериментаторами», а в юнацькому – «поетами та письменниками».

Розглядаючи вікові передумови розвитку здібностей (та обдарованості) і розуміючи під ними підвищені можливості розвитку в тих чи інших сферах діяльності, Н.С. Лейтес наголошує, що важливим фактором виступає період дитинства з огляду на те, яким чином воно використане. Він виділяє три групи здібностей:

- 1) високий загальний рівень інтелекту;
- 2) звичайний загальний розвиток і розвинуті спеціальні здібності до певних видів діяльності;
- 3) потенційна обдарованість (поки незапитовані здібності, тимчасова відсутність досягнень).

При цьому здібностями слід вважати лише такі властивості особистості, які, проявляючись у сензитивний період розвитку, не зникають при переході до нового вікового періоду. «Чим довше проявляються ті чи інші особливості і чим старший учень, тим більше підстав віднести риси, які спостерігаються, за рахунок його здібностей, що формуються».

Водночас обдарованість може розвиватися у більш пізньому віці, після завершення професійного навчання, у процесі набуття вищого рівня компетентності. М.О. Холодна називає цей феномен «ефектом інверсії». В.О. Моляко пояснює це тим, що обдарованість може маскуватися за низькими академічними досягненнями і пасивною поведінкою.

«Таємниця» дитячої обдарованості лежить у сфері сензитивності психічного розвитку, яка пояснюється особливістю психофізіологічного дозрівання дітей, зокрема, слабкістю їх нервової системи. З роками, відмічає Н.С. Лейтес, нервова система набуває більшої сили, а тому відбувається поліпшення емоційної та поведінкової саморегуляції. Разом із тим зникає безпосередність дитячого сприймання, відтак стає ймовірною втрата важливих особливостей дитячої психіки. Це пояснює, чому в обдарованих дітей наявний підвищений рівень тривожності, сенсорної чутливості, а подекуди й особистісних проблем.

Н. Гализіна провідним фактором формування ранньої обдарованості вважає появу психічних новоутворень і провідної діяльності. Дитяча психічна система є чутливою і відкритою до змін, до засвоєння значних об'ємів інформації, її творчої переробки, нестереотипного синтезу ідей. У зв'язку з цим Н.С. Лейтес зауважує, що здібності у дитячому віці є вкрай нестійкими, оскільки відбувається інтенсивний розвиток психіки, яка характеризується нерівномірністю. Відтак установка на формулу «чим раніше, тим краще», на його думку, не є достатньо обґрунтованою. Це пояснюється нерівномірністю розвитку пізнавальних здібностей, відставанням у розвитку емоційної і вольової сфери від інтелектуальної, поступовим формуванням мотиваційно-ціннісної сфери. Надто нерівномірність психічного розвитку проявляється у творчо обдарованих дітей, які часто негативно ставляться до школи, оскільки не мають там змоги повноцінно проявляти оригінальність. Тому пріоритетного значення у розвитку обдарованості набуває не спеціальне тренування здібностей, а *збереження інтересу* до успішно виконуваної діяльності, попри зовнішні перешкоди і дефіцит особистісних ресурсів.

Сучасний підхід до проблеми обдарованості ґрунтується на положенні Б.М. Теплова, який визначав її як певну неарифметичну сукупність здібностей, які поєднуються в ансамбль психічних якостей, компенсуючи й обмежуючи одна одну. Обдарованість виступає якісно

іншим психічним утворенням, що є результатом неповторного взаємовпливу здібностей. Високий рівень цілісності і системності здібностей забезпечує швидший розвиток обдарованості, і, навпаки, розвиток окремих так званих мінус-здібностей для певного виду діяльності гальмує чи навіть унеможливує розвиток обдарованості у цій діяльності.

Обдарованість є біопсихічним явищем, яке включає біологічні передумови, розвиток яких визначається психосоціальними факторами. До біопсихічних факторів обдарованості відносять реактивність нервової системи, особливу чутливість органів відчуттів, добре розвинуту психомоторику, спостережливість, гостру пам'ять, креативність мислення, здібність до узагальнень тощо. В.О. Моляко розглядає обдарованість як системне утворення особистості, що «є координатором, регулятором, стимулятором творчої діяльності, сприяючи знаходженню таких рішень, які дають можливість людині краще пристосуватися до світу, оточення, інших людей і до самої себе. Обдарованість – це свого роду міра генетично й досвідно визначених можливостей людини адаптуватися до життя». По суті це визначення обдарованості на **макрорівні**, де вона представлена як інтеграл психічного розвитку, основною функцією якого можна вважати специфічну адаптацію суб'єкта до світу, що полягає у нестандартному, оригінальному підході. На макрорівні обдарованість виконує адаптаційну функцію, яка може набувати творчого характеру. Основним механізмом її розвитку стає виховання. Це відповідає найвищій підструктурі особистості (спрямованість), запропонованій К.К. Платоновим.

На **мезорівні** обдарованість представлена у площині особистісного розвитку. О.Л. Музика припустив, що обдарованість становить «особистісне утворення людини, яке характеризується вищим рівнем розвитку творчих здібностей, загальною творчою спрямованістю особистості і високими досягненнями в певній галузі діяльності». Відтак успішна форма адаптації призводить чи/є результатом розвитку окремих рис особистості, які визначають високий рівень досягнень у діяльності. О.Л. Музика наголошує, що обдарованість виступає для особистості системоутворюючою рисою.

На мезорівні обдарованість формується шляхом навчання (академічного, соціального). М.О. Холодна вважає, що на перший план у розвитку обдарованості виступає зміст шкільної освіти і методи навчання, що забезпечують зростання компетентності у певній предметній сфері. Це відповідає психолого-педагогічному аналізу особистості у структурі особистості К.К. Платонова. Останнім часом психолого-педагогічна робота з обдарованою молоддю зводиться саме до прискороеного й особливого навчання (спеціалізовані навчальні заклади, диференціація навчання).

Мікрорівнем обдарованості можна вважати певні стратегії і тактики діяльності та мислення. Стратегіальна організація свідомості дозволяє впорядковувати зміст свідомості, знаходити засоби впорядкування мислення, що спрямовується на вирішення нового завдання (Моляко 2002). По суті В.О. Моляко пропонує розглядати загальну проблему теорії поведінки людини за такою формулою: *свідомість (творча свідомість) → багаторівнева і розгалужена диспозиційна система особистості → стратегії і тактики діяльності суб'єкта*. Основою обдарованості виступає диспозиційна система, сформовані особистісні якості, які виступають творчим потенціалом людини.

На мікрорівні обдарованість формується шляхом вправлення і тренування. Це відповідає індивідуально-психологічному аналізу у структурі особистості К.К. Платонова. Цей рівень реалізується шляхом здійснення спеціальної тренувальної роботи з розвитку окремих психічних процесів.

Взаємозв'язок трьох рівнів обдарованості відбувається за принципами ієрархічності, інваріантності, координації та індивідуальної єдності. Власне обдарованість визначається субординацією і взаємовпливом її основних компонентів та компенсаторними можливостями.

Висновки. Розвиток життєвої та професійної успішності суб'єкта залежить від розвитку здібностей та обдарованості. Значною мірою вони обумовлені наявністю вроджених задатків, але також загальним темпом і змістом розвитку особистісних якостей суб'єкта.

Лекція № 8

Тема лекції: Особистість у ситуації

План лекції

1. Інтерпсихічне – провідник інтрапсихічного
2. Ранні теорії інтерпсихічного фактору соціалізації
3. Індивідуалізація у родинному середовищі
4. Соціальний і психологічний вимір ситуації
5. Класифікація ситуацій і поведінкові відмінності

Рекомендована література

- Гришина Н. В. Ситуационный подход и его эмпирические приложения. *Психологические исследования*. 2012. Т 5. № 24.
- Гришина Н. В. Ситуационный подход: исследовательские задачи и практические возможности. *Вестник СПбГУ*. 2016. Серия 16. Выпуск 1. С. 58-68.
- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014.
- Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций. Москва, 2006.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017.
- Мазяр О. В. Л. С. Выготский и Ж. Пиаже: две концепции психической инверсии // *GESJ: Education Science and Psychology*. 2019. № 1 (51). P. 42-49.
- Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020.
- Мазяр О. В. Особливості суб'єктної поведінки в екстремальних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. Максименка С. Д. Київ, 2008. Т. 7. Вип. 15. С. 195-198.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів : Новий світ-2000, 2011.
- Росс Л., Нисбетт Р. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии. Москва, 1999.
- Филиппов А. В., Ковалёв С. В. Ситуация как элемент психологического тезауруса. *Психологический журнал*. 1986. № 1. С. 14-21.

Лекційний матеріал

1. Інтерпсихічне – провідник інтрапсихічного

Дослідження індивідуальності здійснюється через

- 1) аналіз інтеріндивідуальних відмінностей (пошук спільного та особливого);
- 2) аналіз закономірностей інтраіндивідуальної реальності (вивчення одиничного, його структури).

Психіки людини починає формуватися в інтеріндивідуальній площині, і тільки після цього її результати інтеріоризуються. Інтеріндивідуальна площина – це система комунікації індивіда, виховні впливи тощо. При цьому сам індивід теж бере участь, але вже з врахуванням набутого інтерпсихічного досвіду, і ситуаційний фактор залишає особистість відкритою для змін.

З одного боку, суб'єкт прагне транслювати свої особистісні диспозиції (задовольняти потреби, виявляти психологічну силу), але з іншого – поведінка суб'єкта обмежується ситуаційним тиском, що намагається стерти особистісні особливості, індивідуальність і

підкорювати її вимогам ситуації. Ця суперечність може бути нейтральною, коли суб'єкт, наприклад, є комфортним і занадто чутливий до вимог ситуації, але може бути загостреною, коли особистість прагне відстояти власні принципи (невротичність, асоціальність тощо). Ідеалом особистісного розвитку стає модель поведінки, за якої суб'єкт навчається задовольняти свої потреби і транслювати своє Я у просоціальному форматі (самоактуалізація, конгруентність).

2. Ранні теорії інтерпсихічного фактору соціалізації

До ранніх теорій інтерпсихічного фактору соціалізації належать расові, національні, класові концепції. Зокрема, вони наголошували на тому, що така диференціація пояснює психічний розвиток людини, його основну канву, домінантність, а інколи незмінність. Вважалося, що ці відмінності мають генетичне походження, хоча насправді визначальний характер мали саме специфічні соціальні впливи, стиль виховання, соціальне середовище загалом.

Ф. Гальтон намагався обґрунтувати положення про те, що приналежність до певної професії батьків генетично обумовлює відповідні схильності дітей. Однак у цьому випадку така схильність визначається саме соціально-професійним впливом батьків, хоча можуть даватися ознаки вроджені задатки до опанування певною професією.

Назагал у ранніх теоріях психічних відмінностей вважалося, що інтерпсихічний фактор є слабким, а ключова роль відводилася саме генетичному (вродженому) фактору. За інтерпсихічним фактором визнавалося лише сприяння у закріпленні, розгортанні та посиленні вроджених задатків. При цьому більшість концепцій особистості були здебільшого інтрапсихічного ґатунку. Розуміння інтерпсихічного фактору приходить на початку ХХ століття з працями Л.С. Виготського. Особливого потужного розвитку набуває соціальна психологія, яка показує значення групового фактору у розвитку індивідуальності людини.

3. Індивідуалізація у родинному середовищі

На становлення індивідуальності впливає стиль батьківського виховання, стосунків дитини з батьками. Найбільший вплив дитина зазнає з перших днів життя, коли повністю залежить від догляду за нею. Зокрема, це впливає на різноманіття емоційних реакцій дитини. Діти-сироти демонструють затримку у диференціації емоційних реакцій.

Родина виконує роль первинної соціалізації на всіх рівнях: емоційному, когнітивному, поведінковому. Найбільшого впливу зазнає система ціннісних орієнтацій. Родина регулює активність дитини, її стосунки з іншими: ці стосунки або підкріплюються позитивно, або негативно, або родина демонструє нейтральне ставлення.

Виокремлюють чотири типи внутрішньородинної взаємодії: 1) пропонування, 2) протиставлення, 3) погодження, 4) спостереження. На ці стилі впливає як загальна сімейна атмосфера, так і особистісні (диспозиційні) риси кожного члена родини.

Суттєвим чинником стає розмір родини, порядок народження дітей, інтелектуальний та культурний розвиток дитини. З'ясовується, що перші діти отримують більше батьківської уваги і більше взаємодіють з батьками (це стимулює швидший розвиток мовлення та інтелектуального розвитку). Пізніше перші діти стають ніби посередниками у стосунках батьків з молодшими дітьми, а тому переймають їхній досвід. У найгіршому становищі перебувають найбільш молодші діти, позаяк не мають можливості бути лідерами, наставниками.

4. Соціальний і психологічний вимір ситуації

Ситуація – це система зовнішніх, відносно суб'єкта, умов, що спонукають і опосередковують його активність. Тут зовнішнє положення відносно суб'єкта означає: у просторовому відношенні – положення поза ним; у часовому відношенні – передування дії суб'єкта; у функціональному відношенні – незалежність від нього відповідних обставин у момент дії. До елементів ситуації можуть належати і стани самого суб'єкта в попередній момент часу, якщо вони зумовлюють його наступну поведінку.

Повний опис ситуації має на увазі виділення вимог, висунутих індивіду ззовні або вироблених ним самим, виступаючих для нього як вихідні.

Реалізація вимог ситуації створює передумови для її перетворення або подолання. Вихід за межі ситуації відбувається в тій мірі, в якій у суб'єкта – при значимості для нього цієї ситуації – складаються і починають реалізовуватися вимоги до себе, надлишкові відносно початкових.

К. Левін наголошує на тому, що вивчення законів психологічного функціонування є неможливим. Варто знати конкретну ситуацію. Причому ситуацію варто досліджувати цілісно.

На його думку, ситуація – це середовище, психологічний життєвий простір, сукупність фактів, які детермінують поведінку індивіда в конкретній ситуації.

У **психологічному розумінні** кожна ситуація розглядається як: (1) зовнішнє середовище, оточення, обставини, об'єктивні умови, в які доля «закинула» людину і які протистоять їй у своєму автономному бутті; (2) суб'єктивні обставини, що складають внутрішній світ життя людини; (3) процес і результат трансценденції людини за межі об'єктивних та суб'єктивних обставин. Іншими словами, опинившись у певній ситуації, людина орієнтується, самовизначається в ній, а потім перетворює цю ситуацію на стартовий майданчик для вчинку.

Розвиток ситуації завжди супроводжується певним конфліктом – внутрішнім чи зовнішнім: утвердження нової ситуації означає заперечення попередньої. Ситуація як така ніколи не зникає.

Поведінка є результатом безперервної взаємодії між індивідом і ситуаціями, в який він включений; з особистісного боку суттєвими є когнітивні та мотиваційні фактори, а з боку ситуації – те психологічне значення, яке ситуація має для індивіда. Власне саме це дозволяє відділити ситуацію від соціального епізоду. **Ситуація** – це завжди соціальний епізод, але такий, в який суб'єкт включається і який намагається певним чином перетворити для задоволення своїх потреб. **Соціальний епізод** не має примітної суб'єктивної значимості, він, як правило, суб'єктом одразу витісняється, суб'єкт не представлений у ньому особистісно, а тільки з точки зору певної соціальної ролі

5. Класифікація ситуацій і поведінкові відмінності

Соціально-епізодична класифікація життєвих ситуацій.

Основним на даному етапі вважаться інтеракційний підхід: поведінка є результатом тривалої безперервної взаємодії людини і соціальної та фізичної ситуації, в якій вона перебуває. Люди вибирають ситуації або уникають їх, змінюють ситуації, діючи в них.

Ендлер та Магнуссон пропонують дві головних ознаки ситуації: об'єктивне – суб'єктивне та макро – мікро, хоча також наводяться такі характеристики як слабка – сильна, релевантна – не релевантна, полегшуюча – утруднююча.

Суб'єктний підхід до типології життєвих ситуацій дозволяє виявити умови та можливості особистісного прояву. Зокрема, визначає стан ситуаційної суб'єктності: ступінь можливостей (ресурсів) та обмежень (контролю), які скеровують особистість до певної форми соціальної активності.

К. Левін одним із перших розробив типологію ситуацій. Він феноменологічно описує ситуації обіцянки нагороди та загрози покарання і типологізує їх, зіставляючи з ситуацією дії, що витікає з інтересів самої дитини. Однак запропонована ним типологія походить від

соціально-видових ознак ситуації: ситуація спонукання, ситуація заборони тощо, а це не завжди дозволяє проникнути у суть суб'єктної поведінки.

Н. Кантор, У. Мішел та Дж. Шварц виділяють такі типи ситуацій як ідеологічна, соціальна, стресова і культурна. Як зауважує *Н. В. Грішина*, «цінність будь-якої класифікації визначається її пояснюючими можливостями при переході на рівень опису конкретних об'єктів». Наведена вище типологія не містить чіткого критерію поділу. Конкретна життєва ситуація може належати одразу до всіх вищезазначених типів.

М. Аргайл, А. Фернем та Дж. Грехам пропонують іншу класифікацію базових типів ситуацій: формальні соціальні події; інтимні зустрічі з близькими друзями чи родичами; випадкові зустрічі зі знайомими; формальні контакти у крамницях та офісах; асиметричні ситуації, пов'язані з соціальними уміннями; переговори та конфлікти; групова дискусія. Ці типи ситуацій можна продовжувати безліччю інших, не говорячи вже про те, що з ряду випадає широкий пласт екстремальних ситуацій. Фактично маємо перелік соціальних епізодів, які нічого пояснити у поведінці суб'єкта не здатні.

Можна продовжити наводити інші типології ситуацій, які мають ті самі недоліки: 1) зорієнтованість на соціальні ознаки ситуації, а відтак невичерпність ряду соціальних епізодів; 2) відсутність пояснюючих і прогностичних можливостей; 3) неможливість застосування для вирішення практичних завдань.

Відмінний підхід пропонують *О. В. Філіппов та С. В. Ковальов*. Вони виокремлюють об'єктивні та суб'єктивні ситуації за переважаючим впливом обставин чи особистості. Проте адекватність такого поділу теж викликає нарікання. По-перше, ситуація за визначенням є суб'єктивною. Це завжди ситуація суб'єкта навіть тоді, коли зовнішні обставини визначають ситуацію. Можемо говорити про різний ступінь суб'єктної активності індивіда в ситуації, але не про ситуацію поза суб'єктом. Без суб'єктної оцінки ситуація є соціальним епізодом.

К. Левін наголошує, що ситуація повинна розглядатися переважно з позиції її учасника, а не спостерігача. Ситуація існує об'єктивно як соціальний епізод, але завжди набуває суб'єктивного розуміння і плану дій. *Л. Росс та Р. Нісбетт* зауважують, що суб'єктивна інтерпретація ситуації, з одного боку, не є її дзеркальним відображенням, а з іншого – не є продуктом абсолютно довільного конструювання об'єктивної реальності.

По-друге, життєва ситуація може суттєво варіюватися в залежності від конфігурації зовнішніх та внутрішніх сил. З огляду на запропонований аналіз ситуації можливо характеризувати лише її окремі об'єктивні та суб'єктивні елементи, які самі по собі не становлять ситуації, а є ізольованими чинниками активності індивіда. «Поелементне» вивчення ситуацій є непродуктивним, оскільки не дозволяє сприймати ситуацію як цілісний образ (гештальт), який здійснює вплив на поведінку особи.

Отже, суб'єкт потрапляє в обставини, частково створені ним особисто, а частково незалежні від нього, і регулює свою соціальну активність так, щоби досягти ситуаційної вигоди. Таким чином, *ситуація являє собою соціально-психологічний вимір проблемних обставин, суб'єктно визначених і життєво інтегрованих особистістю, що вимагають від неї певних дій*. Ситуація становить нерозривну єдність зовнішніх умов життєдіяльності індивіда, що задають об'єктивні параметри його поведінки, їх суб'єктивної оцінки та унікального способу дій.

Соціально-психологічні параметри ситуації.

О. В. Мазяр виділяє чотири найзагальніших типи життєвих ситуацій: захоплення, залежності, знеохочення та примусу. Вони отримані в результаті зіставлення соціального та психологічного параметрів життєвої ситуації.

Соціальний параметр визначає зовнішні, незалежні від суб'єкта умови ситуації і демонструє ступінь свободи суб'єктної поведінки. Фактично задає зовнішні бар'єри ситуації і робить її для суб'єкта об'єктивно відкритою чи закритою (безвихідною) для маневру. Йдеться про ступінь *альтернативності ситуації*, адже соціальний параметр визначає, наскільки об'єктивні умови дозволяють суб'єкту змінити актуальну ситуацію на іншу.

В *альтернативній* ситуації суб'єкт здатен вийти за її межі, змінити на іншу, тому що її бар'єри слабкі або взагалі відсутні. В *безальтернативній ситуації* суб'єкт майже не відчуває

свободу у діях, оскільки стиснутий певними обов'язками. Безальтернативна ситуація стає неминучою, вимушеною, нав'язаною ззовні. Суб'єкт не здатен вийти за її межі, «покинути ситуацію», позаяк бар'єри надто міцні, непробивні, їх неможливо обминути.

Психологічний параметр ситуації демонструє ступінь значимості ситуації. Значима ситуація є суб'єктно сильною, емоційно зарядженою, привабливою, вигідною. Незначима ситуація – суб'єктно слабка, нейтральна, індивід не виявляє до неї належного інтересу, як правило, схильється до неї під впливом заборон чи нагород.

Зіставлення соціального та психологічного параметрів дає змогу виділити чотири основних ситуації.

1. *Альтернативна значима ситуація.* Це ситуація **захоплення**. Вона емоційно заряджена, внутрішньо контрольована та регульована. Вона цінна для індивіда тим, що дозволяє отримати певні вигоди, для чого він готовий виявляти надситуативну активність. Суб'єкт здатен маневрувати, виходити на нові ситуації, почуватися творцем свого життя і бути психологічно сильним.

2. *Безальтернативна значима ситуація.* Це ситуація **залежності**. Вона найбільш емоційно заряджена, що забезпечується наявністю бар'єрів. Індивід володіє високим рівнем мотивації, схильний до планування дій, хоча не завжди вдається себе контролювати. Суб'єкту складно чи взагалі неможливо виходити на нові ситуації, а відтак він відчувається вразливим, «керованим» долею.

3. *Альтернативна незначима ситуація.* Це ситуація **знеохочення**. Індивід сприймає її як необов'язкову, нейтральну щодо життєвих перспектив, беззмістовну і не планує її. Для індивіда така ситуація не є зарядженою і він виявляє байдужість до її результатів. Значною мірою позбавлений внутрішнього і зовнішнього контролю, індивід обирає, чи варто йому «продовжувати» ситуацію, виявляючи акт доброї волі.

4. *Безальтернативна незначима ситуація.* Це ситуація **примусу**. Для індивіда вона вимушена, невідворотна, хоча у нього й відсутній особливий інтерес до її результату. Він слабо її планує і контролює. Контроль, як правило, здійснюється ззовні. Власне лише зовнішні сили диктують протікання ситуації. Суб'єкт є безініціативним, психологічно слабким.

Суб'єктний параметр ситуації.

Наведена типологія стосується лише соціально-психологічних координат життєвої ситуації і не дозволяє відстежити її суб'єктний вимір, а саме дії суб'єкта у конкретному типі ситуації. Отже, додатковим є параметр *суб'єктної детермінації*, який демонструє, наскільки суб'єкт готовий до дій, шукає шляхи для досягнення ситуаційної вигоди, здатен діяти і визначати розвиток ситуації.

Відповідно можна виділити два крайніх типи суб'єктності: суб'єкт, який детермінує ситуацію, і суб'єкт, який не детермінує ситуацію. У першому випадку ситуація фактично створена суб'єктом, він здатен її контролювати, впливати та змінювати її перебіг, суб'єкт регулює свій психічний стан та дії. Такого суб'єкта можна назвати **самодетермінованим** в конкретній ситуації. У другому випадку суб'єкт є наче долею «закинутим» у ситуацію, не здатен впливати на неї, контролювати її і значною мірою не регулює свій психічний стан і поведінку. Такий суб'єкт є **ситуаційно детермінованим**.

Коли до соціально-психологічної типології ситуацій ввести параметр суб'єктної детермінації, отримаємо вісім типів життєвих ситуацій (див. табл. 1), що демонструють ступінь регуляції ситуаційної активності індивіда і характеризують стан його ситуаційної суб'єктності.

Запропонована типологія дозволяє оцінювати ситуацію не лише з психологічної точки зору, але й юридичної та етичної, адже повною мірою засвідчує ступінь участі чи не участі індивіда у певній життєвій ситуації. Зауважимо, що індивід одночасно може бути різним суб'єктом у різних ситуаціях. Наприклад, у професійній діяльності він є конформним суб'єктом, який методично робить кар'єру, а в дозвіллі – творчим суб'єктом, який виробляє унікальні побутові прилади.

Лекція № 9

Тема лекції: Типологія особистостей

План лекції

1. Класифікація і типологія особистостей
2. Соціальна інтеграція і суб'єктність
3. Типологія особистостей
4. Типологічні зміни

Рекомендована література

- Диференційна психологія : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2013.
- Карапетрова О. В. Диференціальна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Бердянськ : БДПУ, 2014.
- Мазяр О. В. Диференціальна психологія: модульний курс : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Кондор», 2017.
- Мазяр О. В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О. О. Євенок, 2020.
- Палій А. А. Диференціальна психологія. Київ : Акадевидав, 2010.
- Романовська Л. І., Подкоритова Л. О. Диференційна психологія: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів : Новий світ-2000, 2011.

Лекційний матеріал

1. Класифікація і типологія особистостей

Типологія розкривається через співвідношення змістовної та структурної характеристик особистості і повинна «переростати» класифікацію. Остання зводиться до описово-статичної характеристики групи індивідів і не має каузальної і динамічної основи для поділу. Наріжний камінь типологічного підходу – проблема індивідуальності, співвідношення загального і конкретного, типового й унікального. При цьому індивідуальність є особливою моделлю типового, а сам тип є не набором характерологічних рис, а відображає рушійні сили активності та розвитку індивіда, його соціальну інтегрованість.

Представлена нижче типологія особистостей є гранично широкою. В якості основних показників особистісного розвитку приймаються феномени самоактуалізації та соціальної інтегрованості. Їхній результат обумовлено дихотомією принципів саморегуляції:

1) *біологічний принцип виживання, насолоди та домінування*, який об'єктивується потребою у психологічній силі;

2) *соціальний принцип реальності*, об'єктивований здатністю відповідати соціальним нормам та мінливим ситуаційним умовам.

Виокремлення таких фундаментальних принципів відповідає *психоаналітичному погляду* на саморегуляцію, що зафіксовано у принципах насолоди та реальності. З. Фройд розкриває глибинно-психологічну сутність конфлікту між біологічною природою та соціальними умовами життєдіяльності. Вихідною точкою осмислення дихотомії є *декартівський дуалізм*, представлений у психофізичній (психофізіологічній) проблемі, яка знаходить вирішення у концепціях паралелізму, взаємодії й тотожності фізичної та психічної субстанцій.

Взаємодія біологічних і соціальних чинників – основа для формування *фундаментальних типів суб'єктності*. Типологічна диференціація – наслідок природної нерівномірності ваги чинників саморегуляції.

2. Соціальна інтеграція і суб'єктність

Координатами типології особистостей є **соціальна інтеграція та суб'єктна вага індивіда**. Ще О.М. Радищев визначав людину як соціальну істоту. Соціальна інтегрованість лягає в основу типології особистості А. Лоуена, Е. Шостром, Е. Шпрангера, Е. Фромма. А. Адлер вважає, що так званий нормальний психічний розвиток відбувається на «корисному боці життя». Е. Шпрангер зазначає, що психічний розвиток є процесом вращування одиничної психіки у дух епохи. Отже, *соціальна інтеграція* – об'єктивний показник розвитку особистості.

Представлені типології розвитку особистості здебільшого не виходять за межі норми, що притаманно кількісному підходу, який відокремлює норму від патології без пояснення якісної відмінності. Цікавість становить трифакторна концепція Г. Айзенка, яка, з одного боку, показує найзагальніші координати психічного розвитку (екстраверсія/інтроверсія), а з іншого – передбачає вихід за межі психічної норми (нейротизм та психотизм). Втім, відсутність механізму психодинаміки залишає її в межах статично-описового підходу.

3. Типологія особистостей

Тип особистості – це досвід сплаву натурального ряду психіки з культурним за домінуванням останнього. В основі чотирьох типів особистості лежать біологічний і соціальний принципи саморегуляції (Табл. 13). Високий рівень вираженості принципу позначено знаком «+», низький – знаком «-».

Табл. 13. Типологія особистостей
Біологічний принцип
виживання, насолоди і домінування (Б)

		+	-
<i>Соціальний принцип</i> <i>реальності (С)</i>	+	конгруентний (С ⁺ Б ⁺)	конформний (С ⁺ Б ⁻)
	-	психотичний (С ⁻ Б ⁺)	ізолюваний (С ⁻ Б ⁻)

Типологія особистостей – це *тенденція психічного розвитку*, а не кінцевий результат. Представлені типи є екстремумами розвитку особистості. Зазвичай демонструється помірний розвиток особистості в межах певного типу.

Протилежними типологічними парами вважаємо конгруентний/ ізолюваний та конформний/психотичний.

Конгруентний тип реалізує психологічну силу у діяльності, яка є соціально схвалюваною. Цей тип самоактуалізований і соціально інтегрований; суб'єктність розгортається продуктивно. Він є стійким до навіювання з боку соціуму та зберігає високу критичність мислення.

Ізолюваний тип мінімізує соціальну інтеграцію, уникає конкуренції та демонстрації психологічної сили. Часто формується в закритих організаціях (релігійних, екстремістських), які культивують ізоляціонізм і вкрай специфічний світогляд.

Типологічна протилежність конгруентного та ізолюваного типів визначається соціальною інтеграцією, яка дозволяє конгруентним особам зберігати індивідуальність і виявляти суб'єктність у відкритих групах. Ізолювана особистість надто чутлива до соціальних загроз, а тому розгортає суб'єктність переважно у закритій групі. Основа їхньої протилежності – ступінь відкритості до набуття нового досвіду. Їх єднає збереження суб'єктності.

Конформний тип особистості в процесі соціальної інтеграції втрачає суб'єктність. Він відмовляється від неї, що можна трактувати як її передачу іншій особі (лідеру групи). Він сприймає об'єктивну реальність як загрозу, а тому відчуває психологічну силу тільки у соціальній групі. Оскільки він має низький рівень критичності мислення, то є надміру навіюваним.

Психотичний тип особистості не досягає самоактуалізації, але проявляє суб'єктність через асоціальні вчинки. Об'єктивна ситуація не коригує поведінку. Він створює альтернативну реальність. Це дозволяє виявляти домінантність і компенсувати фрустрацію. Критичність мислення зазвичай висока, сам є слабо навіюваним. Психотизація обумовлює дезадаптацію. З такими мають справи структури, які культивують психотичний зміст життя, правоохоронні органи та психіатрія. Психотичний тип особистості формується і підтримується у кримінальних, фінансових та владних колах.

Типологічна протилежність конформного і психотичного типів визначається рівнем соціальної інтеграції. Конформісти мають максимальний рівень соціальної інтеграції, а психотики – мінімальний. Це дозволяє першим порівняно легко адаптуватися у будь-яких групах, натомість другі спрямовані створювати такі групи, в яких зможуть домінувати.

Отже, *конгруентний тип є соціально інтегрованим і суб'єктивним. Ізольований тип зберігає суб'єктність ціною відмови від широкої соціальної інтеграції. Психотичний тип реалізує суб'єктність у межах альтернативної, власноруч створеної реальності. Конформний тип зберігає соціальну інтегрованість шляхом відмови від суб'єктності на користь лідера або групового суб'єкта.*

Конгруентний і конформний типи кориговані тому, що мають високий рівень соціабельності. Психотичний тип демонструє високий рівень соціальної небезпеки, оскільки спрямований на безпосереднє задоволення біологічних потреб. Соціальна безпечність конформного й ізольованого типів обумовлена зв'язком із соціальною реальністю і достатнім дистанціюванням від біологічних потреб. Вони уникають демонстрації психологічної сили, а це знижує рівень соціальної конфліктності. Психічне здоров'я конгруентного типу забезпечується *соціальною інтеграцією біологічних потреб.*

4. Типологічні зміни

Типологічна інверсія є процесом порушення особистісних диспозицій, що призводить до системної зміни саморегуляції завдяки такому механізму типологічної інверсії як **невротизація** суб'єкта. Невроз є *перехідним* психологічним станом, *мостом* між типами особистості.

Невротичний розлад не дозволяє суб'єкту заперечувати об'єктивну дійсність, але він не погоджується з нею, прагне трансформувати, однак зазнає фрустрації. Тобто невроз – це **одночасно відкриті двері у соціальну інтеграцію і дезінтеграцію**. Соціальну інтеграцію досягають конгруентні або конформні, дезінтеграцію – ізольовані або психотичні типи. Звернення суб'єкта за допомогою вказує на неможливість визначитися з вектором особистісного розвитку. Він *фіксується на перехідному психологічному етапі*, вмикаючи механізм психотизації особистості. Справжнє призначення невротичного стану – **створювати психологічні умови для змін особистості** (Рис. 16).

Рис. 16. Невротичний стан у типології особистостей

Невроз є тимчасовим станом *роздвоєння особистості*, що об'єктивується системним загостренням емоційної, когнітивної та поведінкової *суперечності*. Це – етап застрягання між

особистісними типами А і Б. Невроз є неможливістю здійснити перехід із типу А у тип Б. Фіксуєчись між ними, суб'єкт уже не тип А, але ще не став типом Б. Це вирізняє тривіальні внутрішні конфлікти з-поміж невротичних: перші забезпечують перехід між рівнями розвитку особистості, натомість другі – стагнують та екстраполюють конфлікт.

Неможливість здійснення повної типологічної інверсії має результатом фіксацію деструктивної поведінки суб'єкта, коли відбувається реагування за типом А, тоді як декларування дій здійснюється за типом Б. Це основна причина нерозуміння того, чому поведінка не збігається з деклараціями, а рефлексія не досягає мети. Основне завдання психотерапії – *створення достатніх умов для здійснення повної типологічної інверсії*, за якої один тип особистості переходить в інший, у перспективі – в конгруентний.

Типологічні зміни не відбуваються без невротизації особистості. Йдеться про стан, який видається *подвійним*. Невротизація розгортається двома шляхами. За *повної інверсійної суперечності* видотвірні ознаки у типологічних парах діаметрально змінюють вагу вияву. **Феномен роздвоєння особистості** вказує на фрагментарне, спорадичне розщеплення, точки якого стають енергетично сильними центрами формування досвіду.

Прикладом *інверсії психотичного типу в конформний* є набуття надмірної побожності правопорушниками, *інверсія конформного типу у психотичний* – «псування» вихованих дітей у «поганих компаніях», *інверсія конгруентного типу в ізолюваний* – відлюдництво гармонійних особистостей, *інверсія ізолюваного типу у конгруентний* – повернення відлюдників до соціуму. Клінічна форма роздвоєння особистості – *дисоціативний розлад ідентичності*, коли втрачається зв'язок між станами Я. Тоді терапія полягає в інтеграції Я, яке фрагментарно розщеплене.

Інший шлях невротизації реалізується через **феномен подвоєння особистості** (Рис. 17). Це – інверсія в умовах *неповної суперечності* видотвірних ознак, за якої говоримо про з'яву таких поведінкових патернів, які неузгоджені із попередніми. Подвоєння особистості теж фрагментарне, проте зазвичай не стає центром формування досвіду. Цей досвід штучний, оскільки замкнений у межах об'єктивної реальності та за її межами не є функціональним.

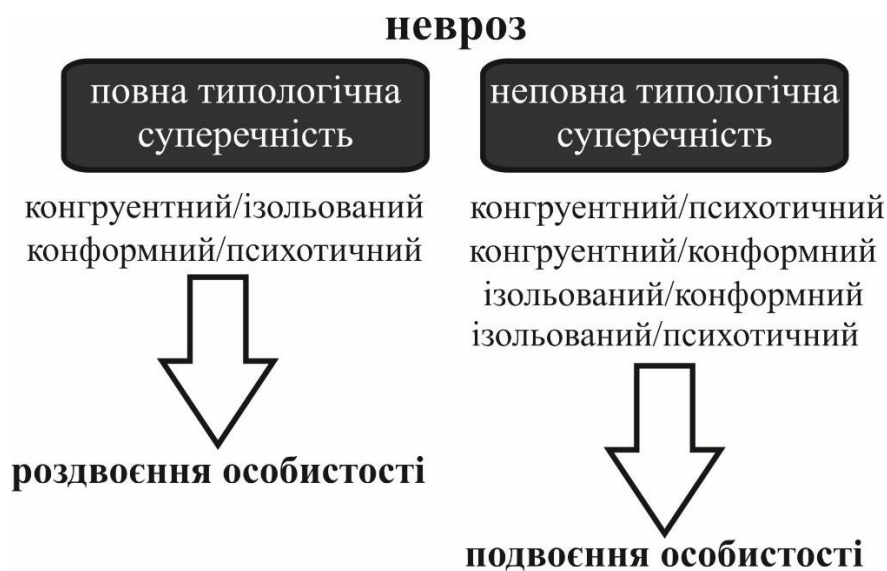

Рис. 17. Основні форми диференціації неврозу

Прикладом подвоєння особистості є діяльність лікарів у концтаборах, коли ті ставили медичні досліди на ув'язнених. На думку Р.Дж. Ліфтона, особистісне подвоєння оформлюється у ситуації, коли тривіальні психологічні захисти втрачають функціональність. Реформоване індивідом Я відповідає новим соціальним нормам.

Подвоєння особистості зазвичай не супроводжується гострою невротичною симптоматикою, а тому суб'єкт не схильний звертатися за психологічною допомогою. Суперечність має локальний, дискретний і несистемний вияв. Вона не здатна спричинити соціальну дезінтеграцію. Прикладом є інверсія конформного типу особистості (С⁺ Б⁻) в

ізолюваний тип ($C^- B^-$) або в конгруентний ($C^+ B^+$). Змінюється лише одна з відотвірних ознак. Такі зміни вважаються незначними, контрольованими та зворотними. Пояснюється це тим, що суб'єкт не втрачає ідентичність. Вона лишень доповнюється іншою, яка, власне, забезпечує адаптацію у докорінно змінених, зазвичай загрозливих соціальних умовах.

Лекція № 10

Тема лекції: Здібності у структурі індивідуальності

План лекції

1. Проблема задатків, здібностей та інтелекту у диференційній психології.
2. Загальні інтелектуальні здібності.
3. Характеристика тестологічних підходів до інтелекту.
4. Стійкість інтелектуальних вимірювань.
5. Інтелект у структурі індивідуальних властивостей.
6. Спадковість і середовище у в детермінації інтелектуальних відмінностей.
7. Критерії та ступені важкості розумової відсталості.

Рекомендована література

- Акимова Н. Интеллектуальные тесты. *Психология индивидуальных различий. Тексты* / Под ред. Ю. В. Гиппенрейтера, В. Я. Романова. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1982. С. 122-128.
- Анастаси А. Дифференциальная психология. Индивидуальные и групповые различия в поведении. Москва : Апрель Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. С. 492-500.
- Лейтес Н. С. Об умственной одарённости. Психологические характеристики некоторых типов школьников. Москва : Издательство Академии Педагогических наук РСФСР, 1960.
- Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций: учебное пособие. Москва : Эксмо, 2006. С. 136-150.
- Одарённые дети: Перевод с англ. / Общ. ред. Г. В. Бурменской и В. М. Слущкого. Москва : прогресс, 1991.
- Палій А. А. Диференціальна психологія : курс лекцій. Івано-Франківськ : ВДВ ЦТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2007. С. 294-401.
- Рубинштейн С. Л. Проблема способностей и вопросы психологической теории. *Психология индивидуальных различий. Тексты* / Под редакцией Ю. В. Гиппенрейтера, В. Я. Романова. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1982. С. 59-68.
- Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий. Москва : Издательство Академии Педагогических Наук РСФСР, 1961.

Лекційний матеріал

1. Проблема задатків, здібностей та інтелекту у диференційній психології

Проблема задатків, здібностей вперше було досліджено **Ф. Гальтоном**. Він став основоположником емпіричного підходу. Він запропонував основні методи і методики, якими дослідники користуються і до сьогоднішнього дня: вимірював звуковистну чутливість, окомір, метод вільних асоціацій, метод близнюків, вперше досліджував особистісні властивості людини науки.

Ф.Гальтон винайшов анкету як метод дослідження і провів анкетування більше 300 представників інтелектуальної еліти Англії. Він вважав, що талант є спадковою рисою і виявляється у ряді поколінь і що соціальна еліта формується на основі успадкованого таланту.

Задатки – деякі генетично детерміновані анатоמו-фізіологічні особливості мозку і нервової системи, що є індивідуально-природною передумовою складного процесу формування і розвитку здібностей. Проте вони не зумовлюють самого розвитку здібностей. Задатки багатозначні, на їх основі можуть сформуватися різні здібності.

Задатками можуть *виступати*:

- 1) типологічні властивості нервової системи (швидкість утворення тимчасових нервових зв'язків, їх міцність, легкість диференціювань, сила зосередженості уваги, розумова працездатність);

2) індивідуальні особливості будови аналізаторів, окремих ділянок кори головного мозку.

Здібності – індивідуально-психологічні властивості, яка визначає успішність виконання діяльності або ряду діяльностей, що не зводяться до умінь, знань і навичок, але зумовлюють легкість і швидкість навчання новим способам і прийомам діяльності.

Проблема здібностей – їхня природа, походження, вияв, формування.

Б. М. Тепловим виділені ознаки здібностей:

- індивідуально-психологічні особливості, що відрізняють одну людину від іншої;
- тільки ті особливості, які мають відношення до успішності виконання діяльності або декількох діяльностей;
- здібності не зводяться до умінь, знань і навичок, але зумовлюють легкість і швидкість навчання новим способам і прийомам діяльності

В. Д. Шадріков приходить до висновку, що поняття здібності є конкретизацією категорії властивості функціональних систем, що реалізують окремі психічні функції, мають індивідуальну міру вираженості, що виявляється в успішності і якісній своєрідності засвоєння і реалізації окремих психічних функцій. Головні параметри: продуктивність, надійність, якість. Він виділяє здібності мислительні, перцептивні, мнемічні і так далі. Також Шадріков вводить поняття **загальних здібностей** як придатності до широкого кола діяльностей або поєднання здібностей, від кожної з яких залежить успішність виконання тієї або іншої діяльності.

Під **інтелектом** розуміють форму організації індивідуально ментального досвіду у вигляді наявних ментальних структур, породжуваного ними ментального простору відображення і ментальних репрезентацій дійсності, що будуються в рамках цього простору.

Виділяють інтелектуальні здібності та інтелектуальні стилі. **Інтелектуальні здібності** – властивості інтелекту, що характеризують успішність інтелектуальної діяльності в тих або інших конкретних ситуаціях з погляду правильності і швидкості переробки інформації в умовах розв'язання задач, оригінальності і різноманітності ідей, глибини і темпу науковості, вираженості індивідуалізованих способів пізнання. **Інтелектуальні стилі** – індивідуально-своєрідні способи постановки і вирішення проблем.

Інтелект є загальною здібністю до пізнання. Це загальна поведінкова характеристика, яка пов'язана з успішністю адаптації до нових життєвих завдань. Розрізняють **загальний інтелект** як здібність, що впливає на виконання будь-якої діяльності, виявляється в якості, швидкості і точності рішення розумових задач, в темпі і успішності навчання, продуктивності професійної діяльності й рівні соціальної адаптації; **соціальний інтелект** – здібність, що визначає успішність оцінки прогнозування і розуміння поведінки людей.

2. Загальні інтелектуальні здібності

Інтелектуальна поведінка зводиться до прийняття правил гри. Критерієм є не перетворення середовища, а відкриття можливостей середовища для адаптивних дій індивіда в ній.

Інтелект – це певна здібність що визначає загальну успішність пристосування людини до нових умов. Механізм інтелекту виявляється у рішенні задачі у внутрішньому розумовому плані при домінуванні ролі свідомості над несвідомим.

М. О. Холодна виділяє такі властивості інтелекту:

1) властивості рівнів, що характеризують досягнутий рівень розвитку окремих пізнавальних функцій, і презентації дійсності, що лежить в основі психічних процесів (сенсорна відмінність, оперативна і довготривала пам'ять, об'єм і розподіл уваги, обізнаність);

2) комбінаторні властивості, що характеризують здібність до виявлення і формування різного роду зв'язків і відносин, здатність комбінувати в різних поєднаннях компоненти досвіду;

3) процесуальні властивості, що характеризують операціональний склад, прийоми і відображення інтелектуальної діяльності аж до рівня елементарних інформаційних процесів;

4) регуляторні властивості, що характеризують забезпечувані інтелектом ефекти координації, управління і контролю психічної активності.

Інтелект слід розглядати з операціонального, а не субстанційного підходу.

Інтелект є латентним (даний через різні непрямі вияви при вирішенні життєвих задач).

Розподіл людей за рівнем інтелектом описується законом нормального розподілу.

3. Характеристика тестологічних підходів до інтелекту

Одними з перших учених, які почали вимірювати інтелект були *Ф. Гальтон* та *Б. Кеттелл*. Останній запропонував цілий ряд діагностичних процедур, які вимірювали гостроту зору, слуху, чутливості до болю, часу рухової реакції, надання переваги кольорам. Таким чином, на початку інтелект ототожнювався з найпростішими психофізіологічними пізнавальними функціями, при цьому підкреслювався вроджений характер інтелектуальних відмінностей між людьми.

1905 рік став переломним у дослідженні інтелекту. У Франції почали розробляти об'єктивні процедури для дослідження розумово відсталих дітей. *Біне* та *Сімон* запропонували 30 звань (тестів) для вимірювання рівня розумового розвитку дитини. Після цього починає формуватися текстологічна парадигма у дослідженні інтелекту.

У шкалі розумового розвитку Біне-Сімона тестові завдання групувалися за віком. Оцінка рівня розумового розвитку здійснювалася на основі співвідношення реального хронологічного віку дитини з її «розумовим віком». Це співвідношення отримало назву *коефіцієнту інтелекту*.

У 1916 році американський вчений *Л.М. Термен* на основі тестів Біне-Сімона розробив новий набір тестів, що отримав назву шкали Стенфорд-Біне. Ця інтелектуальна шкала мала декілька редакцій і призначалася для оцінки інтелекту дітей шкільного віку.

Поступово в тестології складаються дві прямо протилежні за своїми кінцевими теоретичними результатами лінії трактування природи інтелекту: одна була пов'язана з визнанням загального фактора інтелекту (Спірмен), інша із запереченням якої-небудь загальної основи інтелектуальної діяльності і утвердженням існування численних незалежних інтелектуальних здібностей (Терстоун).

Однофакторний підхід до інтелекту (К. Спірмен, Р. Б. Кеттелл, Дж. Равен, Д. Векслер, Ф. Вернон).

Теорія *інтелекту як єдиної здібності* була розроблена К. Спірменом і базувалася на факті наявності позитивних кореляційних зв'язків між результатами виконання різних інтелектуальних тестів. Він дійшов висновку, що рівень розумової енергії проявляє себе в здатності виявляти зв'язки і співвідношення між елементами власних знань, а також між елементами змісту тестової задачі.

Багатофакторні теорії інтелекту (Л. Терстоун, Дж. Гілфорд, Р. Мейлі, Дж. Керрол).

Інтелект як певна кількість здібностей досліджувався у рамках теорії Л. Терстоуна. В результаті своїх досліджень інтелекту його вдалося виділити 10 групових факторів, 7 з яких були ним ідентифіковані і названі первинними розумовими здібностями: просторовий (здібність оперувати в умі просторовими відносинами), сприйняття (здібність деталізувати зорові образи), обчислювальний (здібність виконувати основні арифметичні дії), вербальне розуміння (здібність розкривати значення слів), побіжність мови (здібність швидко підбирати слова за заданим критерієм), пам'ять (здібність запам'ятовувати), логічне міркування (здібність виявляти закономірність у ряді букв, цифр, фігур).

Був зроблений висновок, що для опису індивідуального інтелекту не можна використовувати єдиний показник інтелектуального розвитку.

4. Стійкість інтелектуальних вимірювань

Американськими вченими здійснено дослідження немовлят 12-18 місяців і встановлено, що показники швидкості розвитку немовлят не дозволяють зробити який-небудь прогноз відносного рівня інтелектуального розвитку в подальшому.

Ступінь взаємозв'язку між показниками тестів інтелекту, виконаних в різні вікові періоди, виявився залежним як від віку, в якому проводилося перше тестування, так і від величини часового інтервалу між вимірюваннями, що проводилося.

Навіть кореляція на дуже високому рівні (0,8) залишає достатньо місця для значних відхилень в кожному індивідуальному випадку. Так, протягом тільки шкільного періоду можлива зміна IQ в межах 50 балів. У 9% спостерігаються зміни в межах 30 балів, а в 58% в межах 15 балів. Отже можна зробити висновки про значні відмінності в оцінці інтелектуального потенціалу учня з цією оцінкою прогнозу успішності навчання.

Проте прогнозування шкільної успішності в залежності від рівня IQ є успішним (0,5-0,6).

Водночас лонгітюдні дослідження дають підстави стверджувати, що існує вплив на показники IQ спеціально розроблених інтенсивних програм стимуляції (дослідження будувалося на моделі випадкових вибірок).

Домашня атмосфера впродовж першого року життя адаптованих дітей у прийомних сім'ях здійснює значно більший вплив на їх подальший інтелектуальний розвиток, ніж під час другого, третього чи четвертого року їх життя в новій сім'ї.

Домашнє середовище не впливає значно на рівень інтелекту двохрічних дітей, але виявляється таким для оцінки розвитку їх інтелекту у віці трьох і чотирьох років.

5. Інтелект у структурі індивідуальних властивостей

Інтелект перебуває у прямому зв'язку з розвитком абстрактного мислення, логіки, з рішенням проблем, а також здатністю набувати знання.

Тривожність та інтелект. Ці два показники відображають енергетичний та інформаційний аспекти активності суб'єкта. В тривожності, як в одному з проявів рис темпераменту (емоційній нестабільності), відображається також інтенсивність емоційно-вольових процесів. За результатами дослідження Р. Кеттелла отримуємо в одних випадках тривожність та інтелект різноспрямовані (чим більше одне, тим менше інше), а в інших – рівноспрямовані. Очевидно, що це пов'язано з особистісними властивостями вищого рівня.

Темперамент та інтелект. Отримані результати свідчать про взаємодію темпераменту та здібностей насамперед через характеристики активності – ергічності, пластичності і темпу.

Особистість та інтелект. Поняття інтелект починають розуміти за межами когнітивної сфери, розуміється у термінах багато чисельних здібностей, кожна з яких є важливою для адекватності та успішності у певній сфері життєдіяльності.

6. Спадковість і середовище у в детермінації інтелектуальних відмінностей

Одна з основних гіпотез: гени визначають величину діапазону, в якому може вимірюватися певна ознака індивіда. Для IQ цей діапазон коливається в межах 20-25 пунктів. Маючи певну генетичну обумовленість, інтелектуальні здібності у конкретної дитини коливаються в залежності від насиченості – бідності середовища, в якому він зростає. Як тільки якість середовища покращується, рівень IQ зростає до верхньої межі діапазону, і навпаки.

Врахування середовищних впливів в детермінації індивідуальних ознак не суперечить тій ролі, яку грає в обумовленості психологічних властивостей спадкові фактори. Конструкт «спадковість» визначається тією пропорцією у загальній варіативності ознаки, яка обумовлена генетичним впливом: показник спадковості IQ = варіативність, детермінована генотипом / загальна варіативність.

Загально визнано у генетичній психології: ступінь відмінності ознаки є результатом відмінності у генотипі. Проте спадковість не є еквівалент підтвердження того, що прояв ознаки – це прямий результат генетичного впливу; скоріше, це відображення генетично обумовленої варіативності ознаки. Тобто якщо спадковість, наприклад, IQ рівна 0,8, то 80% відмінностей між людьми на рівні інтелекту обумовлені генетичним впливом, однак це не означає, що рівень інтелекту окремої особистості, що вимірюється відповідними балами, на 80% обумовлений генетично. Ще більш важливий факт, що величина оцінки впливу спадковості безпосередньо пов'язана з діапазоном середовищної (фенотипічної) варіативності.

7. Критерії та ступені важкості розумової відсталості

У широкому смислі термін «розумова відсталість» означає яскраво виражену неповноцінність тих здібностей, наявність яких необхідна для виживання у певних культурних умовах. тому це напряму пов'язану з розвитком інтелекту. У нашій культурі розвиток мови та вербальні здібності мають вирішальне значення при діагностиці розумової відсталості. Принциповим критерієм діагностики та класифікації розумової неповноцінності є психометричний коефіцієнт інтелекту. Розумово відсталі ділять на ідіотів, імбецилів, дебілів та межових.

Серед найбільш поширених випадків клінічних різновидів неповноцінності можна назвати монголізм, церебральний параліч, мікроцефалію, кретинізм, гідроцефалію. Порівняно рідко зустрічаються фенілпіровічна агенція та амауротична ідіотія; причина цих захворювань криються у спадкових метаболічних порушеннях.

Сучасні дослідження вказують на те, пренатальний та паранатальний середовищні фактори мають значно важливішу роль, ніж вважалося раніше. Перспективним є припущення про мультифакторну та уніфакторну причинність неповноцінності. Мультифакторна причинність частіше зустрічається у випадках легкої форми дебільності, а уніфакторна причинність характерна для специфічних клінічних різновидів.

Розумово відсталі в цілому перебувають на нижчому рівні фізичного розвитку, у них спостерігаються фізичні та сенсорні дефекти, загальний стан здоров'я незадовільний, сприйнятливі до хвороб і нетривалого часу життя, але в інших аспектах не так сильно вирізняються від нормального населення. Коефіцієнт інтелекту у них з часом погіршується, проте це може бути обумовлене перебуванням у спецзакладах. Найменш розвинуті у них абстрактні функції. Поведінка стереотипна.